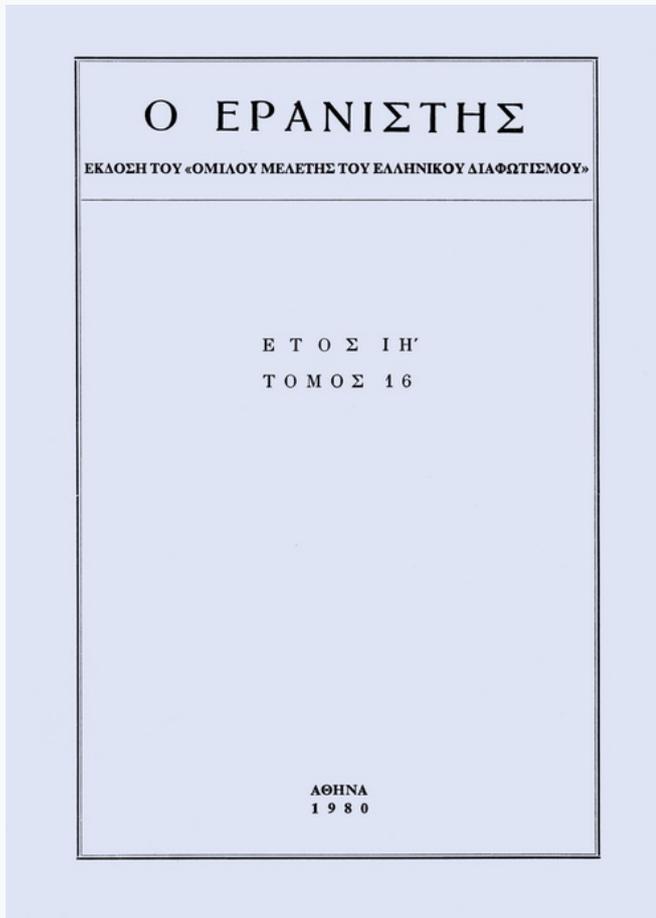

The Gleaner

Vol 16 (1980)

Η «Πρόδος» του Σοφιανόπουλου

Κώστας Λάππας

doi: [10.12681/er.336](https://doi.org/10.12681/er.336)

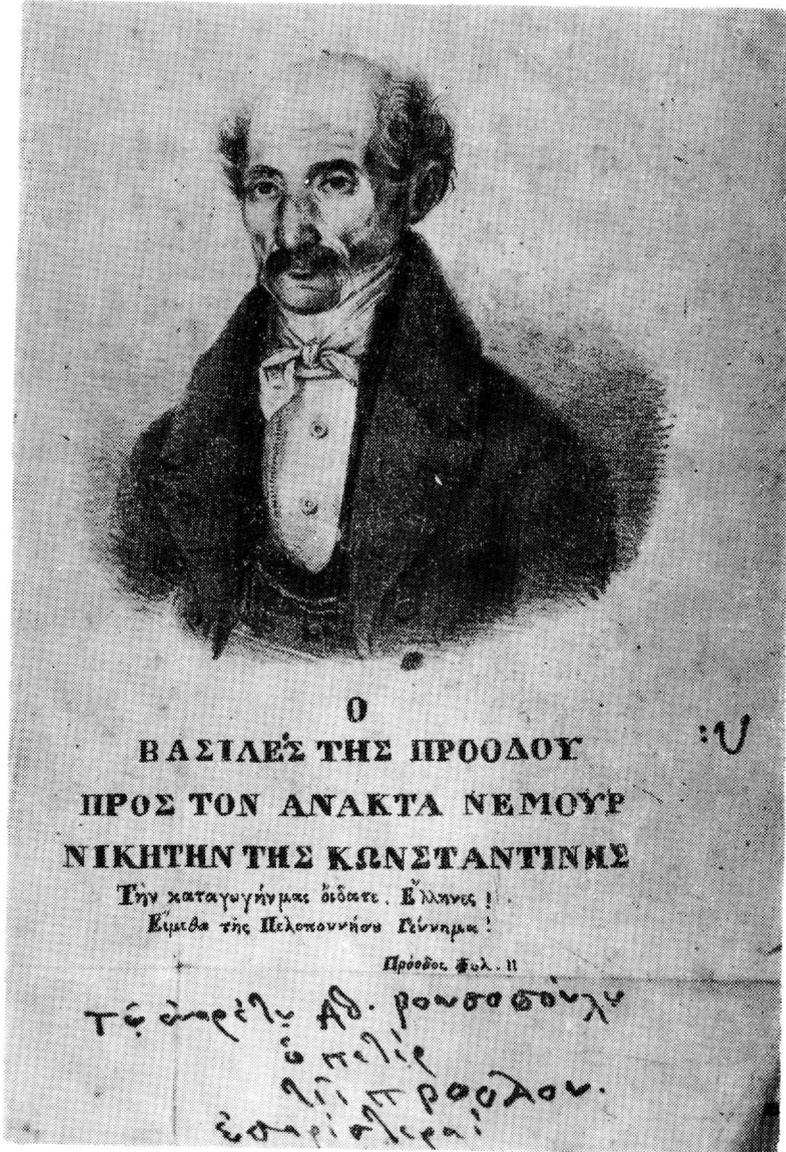
To cite this article:

Λάππας Κ. (1980). Η «Πρόδος» του Σοφιανόπουλου. *The Gleaner*, 16, 199–228. <https://doi.org/10.12681/er.336>

Η «ΠΡΟΟΔΟΣ» ΤΟΥ ΣΟΦΙΑΝΟΠΟΥΛΟΥ

Οι γνώσεις μας για τὸν Παναγιώτη Σοφιανόπουλο (1786-1856) —λόγιο γιατρό, γραμματικό καὶ σύμβουλο τοῦ Γκούρα στὰ χρόνια τοῦ Ἀγώνα καὶ δημοσιογράφου ἀργότερα— δὲν ἔχουν προχωρήσει πέρα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα καὶ τὶς γενικὲς ἐκτιμήσεις ποὺ μᾶς ἔχουν προσφέρει ἄρθρα καὶ μελετήματα τοῦ Γιάννη Κορδάτου καὶ τοῦ Μ. Μ. Παπαϊωάννου¹. Λείπει ἡ συστηματικὴ ἐκείνη μελέτη ποὺ θὰ ἐξέταζε συνολικὰ τὴ δράση καὶ τὶς ιδέες τοῦ Σοφιανόπουλου καὶ θὰ ἀποσαφηνίζε τὴ θέση καὶ τὸ ρόλο του στὴν πολιτικὴ καὶ πνευματικὴ ζωὴ τῆς ἐποχῆς του. Ἐδῶ πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἡ ἐπίσημη ἱστοριογραφία μας σχεδὸν ἀγνόησε τὸν Σοφιανόπουλο: ἓνας ἄνθρωπος ποὺ σ' ὅλη τὴ ζωὴ του συνοδεύταν ἀπὸ τὴ φήμη τοῦ ἰδιόρρυθμου καὶ ἀλλοπρόσαλλου ἀνθρώπου δὲν μποροῦσε νὰ ἔχει θέση στὴ «σοβαρὴ» ἱστορία μας. Ἔτσι κατατάχτηκε πολὺ γρήγορα στὶς γραφικὲς ἐκεῖνες φυσιογνωμίες τοῦ 19 αἰ., ποὺ ἡ ζωὴ τους τροφοδότησε τὴ δημοσιογραφικὴ περιέργεια καὶ τὴν ἀνεκδοτολογία.

1. Ἀπὸ τὰ μελετήματα αὐτὰ σημειῶνω τὰ ἀκόλουθα: Γιάννης Κορδάτος, «Παναγιώτης Σοφιανόπουλος», στὸ τεῦχος *Μορφές τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, Ἀθ., «Μπάιρον», [1978], σ. 13-25 (: πρώτη δημοσίευση στὴν ἐφ. *Αὐγή*, 7-9 Ἰουλ. 1954). Μ. Μ. Παπαϊωάννου, «Παναγιώτης Σοφιανόπουλος», *Νέα Ἐποχὴ*, ἀρ. 38 (Λευκωσία 25.3.1962), σ. 12-17, 32. Ὁ ἴδιος, «Ἡ συμβολὴ τῆς Ρωσίας στὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση: ἀποκαλύψεις καὶ ὁμολογίες τοῦ γαλλόφρονος γιατροῦ καὶ ἀγωνιστῆ τοῦ 1821 Παναγ. Σοφιανόπουλου», *Δελτίο Ἑλληνοσοβιετικοῦ Συνδέσμου*, ἔτος Β', τχ. 20 (Μάρτιος 1962), σ. 4-13. Ὁ ἴδιος, «Παναγιώτης Σοφιανόπουλος, εἰσηγητῆς τοῦ οὐτοπικοῦ σοσιαλισμοῦ στὴν Ἑλλάδα», ἐφ. *Πανοικοδομικὴ*, ἀρ. 3 (25 Νοεμ. 1963) καὶ ἀρ. 4 (23 Δεκ. 1963). Βλ. ἐπίσης Στ. Καββάδας, «Ἀφιερώσεις πρὸς Κοραῆν», *Ἔργα εἰς Ἀδαμάντιον Κοραῆν*, Ἀθ. 1965, σ. 223-224. Κωστῆς Μοσχάφ, *Ἡ ἔθνικὴ καὶ κοινωνικὴ συνείδηση στὴν Ἑλλάδα 1830-1909*, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 175-177. Συγκεντρωμένη βιβλιογραφία τοῦ Π. Σοφιανόπουλου ὑπάρχει στοῦ Ἰωάννη Οἰκονόμου Λαρισσαίου, *Ἐπιστολαὶ διαφόρων*, ἐπιμ. Μ. Μ. Παπαϊωάννου, Ἀθ. 1964, σ. ρλ', σημ. 1. Μὲ τὴν προσωπικότητα καὶ τὶς ιδέες τοῦ Σοφιανόπουλου στὸ πλαίσιο τῆς σύγχρονης του ἰδεολογικῆς καὶ πολιτικῆς πραγματικότητας θὰ ἀσχοληθῶ σὲ ἰδιαίτερη μελέτη. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θέλω νὰ εὐχαριστήσω τὸν κ. Μ. Μ. Παπαϊωάννου γιὰ ὅσες χρήσιμες βιβλιογραφικὲς ὑποδείξεις μοῦ ἔκανε, ὅταν ἀρχίζα τὴν ἔρευνα γιὰ τὸν Σοφιανόπουλο.

Ο
ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΗΣ ΠΡΟΣΟΔΟΥ
ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΑΝΑΚΤΑ ΝΕΜΟΥΡ
ΝΙΚΗΤΗΝ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΗΣ

Τὴν καταγωγὴν οἴσατε, Ἕλληνας!
 Ἐμὲθα τῆς Πελοποννήσου Γέννημα!

Πρόδοι, Φυλ. II

Τέ ἀρχὴν Αδ. Ρουσσώου
 ὁ περὶ
 ἡ Πρὸς τὸν
 ἐπιτομὴν

Ὁ Παναγιώτης Σοφιανόπουλος
 (Συλλογὴ Κ. Θ. Δημαρᾶ)

Ἡ ἀντιμετώπιση αὐτῆ τοῦ Σοφιανόπουλου ὀφείλεται, κυρίως, στὴν ἀδυναμία τῆς ἱστοριογραφίας μας νὰ κατανοήσῃ τὴ συμπεριφορὰ καὶ τὶς ἀντιλήψεις ἀνθρώπων ποὺ ξεφεύγουν ἀπὸ τοὺς μέσους ὅρους καὶ παραβιάζουν τὰ καθιερωμένα σχήματα. Πραγματικά, τέτοιος ἄνθρωπος εἶταν ὁ Σοφιανόπουλος: προκλητικός καὶ θορυβώδης, ἐκκεντρικός, ἀντιφατικός στὶς πολιτικές καὶ ἰδεολογικές του ἐπιλογές, παραδοξολόγος, οὐτοπιστής: ὅπως εἶναι γνωστό, εἶναι εἰσηγητὴς ἐνὸς οὐτοπικοῦ κοινωνισμού, ποὺ εἶχε τὶς ρίζες του στὸ σαινισμονισμό. Σίγουρα ὁ Σοφιανόπουλος δὲν εἶναι ὁ ἀξιόπιστος μάρτυρας τῆς ἐποχῆς του. Ὅστόσο ἡ μελέτη τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου του παρέχει ἀξιόλογες μαρτυρίες γιὰ τὸ πῶς ἕνας ἄνθρωπος ποὺ βρισκόταν στὸ περιθώριο τῆς ἐπίσημης ἰδεολογίας ἔβλεπε καὶ ἔκρινε τὰ πράγματα τῆς ἐποχῆς του, γιὰ τὰ ὅρια δεκτικότητας καὶ ἀνοχῆς τοῦ κοινωνικοῦ σώματος ἀπέναντι σὲ ἤθη καινοφανῆ γιὰ τὴν ἑλληνικὴ πραγματικότητα, γιὰ τὴν τύχη τέλος ποὺ εἶχαν τὰ οὐτοπικὰ κηρύγματα ἐνὸς πρῶμου κοινωνιστῆ μέσα σ' ἕναν κόσμον ποὺ οἱ κοινωνικὲς καὶ ἰδεολογικὲς δομὲς του ὀριοθετοῦσαν αὐστηρὰ τὶς δυνατότητες ἐπιβίωσης τέτοιων ὀραματισμῶν.

Ἡ κυριότερη πηγὴ γιὰ τὴν προσέγγιση τοῦ Σοφιανόπουλου εἶναι τὰ ἐντυπὰ του — βιβλία καὶ κυρίως περιοδικὲς ἐκδόσεις καθαρὰ προσωπικῆς. Τὸ ὕλικό αὐτό, ἀχρησιμοποίητο σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὴν ἔρευνα, μπορεῖ νὰ μᾶς δώσει μιὰ καλὴ εἰκόνα γιὰ τὴν ἰδεολογικὴ συγκρότηση τοῦ Σοφιανόπουλου, καθὼς καὶ πληροφορίες γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση του ἀπὸ τὸν ἀρχόμενον 19ο αἰῶνα ὡς τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του. Ἀπὸ τὰ 1836 ὡς τὰ 1854 ὁ Σοφιανόπουλος ἐκδίδει, παράλληλα ἢ διαδοχικά, ἕνα περιοδικὸ καὶ δύο ἡμερητίδες: τὴν «Πρόοδο» (1836-1854), τὸν «Σωκράτης» (1838-1848) καὶ τὸν «Νέο Κόσμον» (1849-1854)². Στὰ 1838 ἀνάγγειλε τὴν ἐκδοση καὶ μιᾶς τρίτης ἡμερητίδας μὲ τίτλο «Δέκατος Ἐννατος Αἰὼν», ποὺ ὅμως δὲν κυκλοφόρησε³.

Ἀπὸ τὰ ἐντυπα αὐτὰ τοῦ Σοφιανόπουλου θὰ παρουσιάσουμε ἐδῶ μόνον τὴν Πρόοδο καὶ τοῦτο γιὰ δύο λόγους: πρῶτο, γιατί ἡ Πρόδος —σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς δύο ἡμερητίδες ποὺ κινοῦνται, κατὰ βάση, στὸ

2. Οἱ πληρέστερες σειρὲς τῶν δύο ἡμερητίδων, ἀπ' ὅσο ξέρω, σώζονται στὴν Μπενάκειο Βιβλιοθήκη. Ὁ Σωκράτης: 1838, 1839, 1842, 1844, 1845, 1846, 1847, 1848. Ὁ Νέος Κόσμος: 1849, 1850, 1853, 1854. Τὰ κενὰ ποὺ ὑπάρχουν στὴν ἐκδοση καὶ τῶν δύο ἡμερητίδων —ἢ τουλάχιστο τὰ περισσότερα— δὲν σημαίνουν ὅτι ὑπάρχουν λαθάνοντα φύλλα, ἀλλὰ ὅτι γιὰ μεγάλα χρονικὰ διαστήματα οἱ ἡμερητίδες εἶχαν σταματήσει νὰ ἐκδίδονται.

3. ἐφ. Ἀθηνᾶ, ἀρ. 503, 26 Ἰαν. 1838.

χώρο τῆς πολιτικῆς ἐπικαιρότητας—εἶναι τὸ περιοδικὸ μὲ τὸ ὁποῖο ταυτίστηκε περισσότερο ὁ Σοφιανόπουλος, ἀφοῦ σ' αὐτὸ διατύπωσε συστηματικὰ τὴ σκέψη του· δεύτερο, γιατί ἡ ἔκδοσή του παρουσιάζει ἀρκετὰ βιβλιογραφικὰ προβλήματα. Ὁ δεύτερος αὐτὸς λόγος ἦταν καὶ ἡ αἰτία γιὰ τὴν παρακάτω ἀναλυτικὴ βιβλιογραφικὴ παρουσίαση τῆς Προόδου, ἡ ὁποία πιστεύω ὅτι θὰ κάνει εὐκολότερη τὴν προσπέλαση τοῦ κύριου ἀντικειμένου μας, πού εἶναι ἡ μελέτη τοῦ ἴδιου τοῦ περιοδικοῦ καί, μέσα ἀπ' αὐτό, τοῦ Σοφιανόπουλου.

Ἡ ἔκδοση τῆς Προόδου ἀρχίζει, ὅπως εἴπαμε, στὰ 1836 καὶ συνεχίζεται ὡς τὰ 1854, ἀλλὰ μὲ μεγάλες διακοπές, ἰδίως κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς κυκλοφορίας της. Στὰ τρία πρῶτα χρόνια (1836-1838) ἔχει ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ περιοδικοῦ: βγαίνει δηλ. σὲ φυλλάδια, σὲ τακτὰ σχεδὸν χρονικὰ διαστήματα (ἀν ἐξαιρέσουμε μιὰ ἀναγκαστικὴ διακοπὴ στὰ 1838), μὲ συνεχῆ ἀρίθμηση καὶ ὁμοίμορφο σχῆμα. Ἀλλὰ ἀπὸ τὰ 1839 καὶ ὕστερα ὁ ρυθμὸς κυκλοφορίας της ἀρχίζει νὰ παρουσιάζει ἀσυνέχειες, πού μὲ τὸ χρόνο γίνονται μεγαλύτερες. Κατὰ τὴν ἴδια αὐτὴ περίοδο, ὁ τίτλος τῶν φυλλαδίων διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ τίτλο τοῦ περιοδικοῦ, ἔτσι πού τὸ καθένα μοιάζει νὰ ἔχει δική του αὐτοτέλεια. Τὰ σχετικὰ προβλήματα ἀντιμετωπίζονται παρακάτω.

1. Ἡ ἀγγελία γιὰ τὴν ἔκδοση τῆς Προόδου βγήκε στὶς 23 Ἰουνίου 1836⁴ καὶ λίγες μέρες ἀργότερα, τὴν 1 Ἰουλίου, κυκλοφόρησε τὸ πρῶτο τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ μὲ τὸν ἀκόλουθο τίτλο: «Ἡ Πρόοδος. Ἐπιστημονικὸν σύγγραμμα. Παρὰ τοῦ ἱατροῦ Π. Σοφιανοπούλου. Ἐκδιδόμενον δις τοῦ Μηνός. Φυλλάδιον Α'. Ἐν Ἀθήναις. Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Ι. Φιλήμονος ὁδὸς Ἀδριανοῦ - Ἀρ. 25. 1836». Ἀποτελεῖται ἀπὸ 16 σελίδες, σχήματος 0.20×0.135 . Τὸ κύριο μέρος τοῦ τίτλου («Ἡ Πρόοδος, ἐπιστημονικὸν σύγγραμμα») ἐπαναλαμβάνεται σὰν ψευδότιτλος καὶ στὴν πρώτη σελίδα τοῦ περιοδικοῦ, μαζί μὲ τὰ ἀκόλουθα ἐκδοτικὰ στοιχεῖα: «Ἀρ. 1. Περίοδος πρώτη: Τῆ α'. Ἰουλίου: 1836».

Τὸ σχῆμα καὶ ἡ μορφή τοῦ πρώτου τεύχους θὰ διατηρηθοῦν, μὲ ὀρισμένες ἀλλαγές, καὶ στὰ 30 τεύχη τῆς Προόδου, πού θὰ βγοῦν ὡς τὸν Αὐγούστο τοῦ 1838⁵. Ἀπὸ τίς ἀλλαγές αὐτές σημειώνω τίς κυριότερες. Ἀπὸ τὸ δεύτερο τεῦχος μπαίνουν στὸ ἐξώφυλλο ἕνας ἢ περισσό-

4. Ἐχει περιληφθεῖ στὴν ἐπανεκδοση τῶν φυλλαδίων τῆς Προόδου (1839), γιὰ τὴν ὁποία γίνεται λόγος παρακάτω. Βλ. Ἡ Πρόοδος τοῦ ἱατροῦ Π. Σοφιανοπούλου, β' ἔκδοση, τ. Α', Ἀθ. 1839, σ. ε'-ζ'.

5. Βλ. παρακάτω «Ἀναλυτικὸ Πίνακα τῶν τευχῶν τῆς Προόδου», σ. 233 ἐξ.

τεροι τίτλοι, ένδεικτικοί τοῦ περιεχομένου· ὁ ὑπότιτλος παρουσιάζει συχνὰ διαφοροποιήσεις: ἔτσι, τὸ τχ. 16 ὀνομάζεται «Ἐπιστημονικὸν καὶ βασιλικὸν σύγγραμμα», τὸ τχ. 21 «Ἐπιστημονικὸν καὶ παγκόσμιον σύγγραμμα» κλπ. Σὲ δύο ἀπὸ τὰ τελευταῖα τεύχη ὁ τίτλος συμπύσσεται καὶ γίνεται «Ἡ Νεοελληνικὴ Πρόοδος» καὶ «Ἡ στέψις τῆς Προόδου». Σημειῶνω ἀκόμη ὅτι ἐνῶ ἡ ἀρίθμηση τῶν 26 τευχῶν εἶναι συνεχῆς, τὸ καθένα ἀπὸ τὰ τέσσερα τελευταῖα (ἀρ. 27-30) ἔχει δικό του ἀριθμὸ (1, 1, 2, 1)⁶, πράγμα πού φανερώνει τὴν πρόθεση γιὰ ἐναρξὴ νέας σειρᾶς. Ἀπὸ τὸ τχ. 21 ἀρχίζει νὰ ὑπάρχει καὶ ἐνδειξη τόμου: τοῦτο εἶναι τὸ πρῶτο τεῦχος τοῦ Β' τόμου (ἔτους) τῆς Προόδου, πού καλύπτει τὸ 1837. Τὰ τέσσερα τεύχη τοῦ 1838 ἀπαρτίζουν τὸν Γ' τόμο τοῦ περιοδικοῦ.

«Ὅλα σχεδὸν τὰ γνωστὰ τεύχη τῆς Προόδου⁷ — μὲ ἐξαιρέση ἓνα — ἔχουν 16 σελίδες. Ἀπὸ τὰ λαθάνοντα ὀρισμένα πρέπει νὰ εἶχαν περισσότερες ἀπὸ 16, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὴν σελιδαρίθμηση πού εἶναι συνεχῆς σὲ τρεῖς τουλάχιστο σειρὲς τευχῶν.

Ἡ Πρόοδος ἀρχίζει νὰ τυπώνεται στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Ι. Φιλήμονα. Στὸ ἴδιο τυπογραφεῖο βγήκαν τὰ περισσότερα τεύχη τοῦ περιοδικοῦ — ἀγνοοῦμε ὡς ποιὸν ἀριθμὸ. Πάντως ἀπὸ τὸ τχ. 26 (30.11.1837), τουλάχιστο, ὡς τὸ τχ. 30 (15.8.1838) ξέρουμε ὅτι τυπώνεται στοῦ Α. Κορομηλά⁸.

Ἡ συχνότητα ἐκδοσης τῆς Προόδου δὲν παρουσιάζει μεγάλες διακυμάνσεις: ὡς τὸ τχ. 16 βγαίνει δύο φορές τὸ μῆνα περίπου, καὶ μετὰ τὸ τχ. 17 μιὰ φορά τὸ μῆνα. Ὁ ρυθμὸς αὐτὸς διαταράσσεται στὰ τχ. 27-30 τοῦ 1838, πού κυκλοφοροῦν μὲ ἀρκετὰ μεγάλες καθυστερήσεις, προαναγγέλλοντας τὴν διακοπὴ τῆς ἐκδοσης τοῦ περιοδικοῦ. Αἰτία εἶταν οἱ δικαστικὲς περιπέτειες πού εἶχε ὁ Σοφιανόπουλος αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, κατηγορούμενος γιὰ παράβαση τοῦ νόμου περὶ Τύπου⁹.

6. Στὴν ἐπανέκδοση τῆς Προόδου (1839) τὰ τέσσερα παραπάνω φυλλάδια ἀριθμοῦνται καὶ ὡς ΚΖ', ΚΗ', ΚΘ', Λ'.

7. Ἀπὸ τὰ 30 τχ. τῆς περιόδου 1836-1838 γνωρίζω 19 (βλ. «Ἀναλυτικὸ Πίνακα»), ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχουν ἐξώφυλλο λιγότερα ἀπὸ τὰ μισὰ (τχ. 1-7). Τὰ τχ. 13, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 24, 27, 28, 29 λαθάνουν· τὰ γνωρίζουμε ὅμως ἀπὸ τὴν ἐπανέκδοση τοῦ 1839.

8. Ἡ ἐνδειξη τοῦ τυπογραφείου δηλώνεται στὴν τελευταία σελίδα τῶν τευχῶν 26 καὶ 30. Πιθανῶς ἡ ἀλλαγὴ τοῦ τυπογραφείου ἔγινε πιὸ γρήγορα: στὸ τχ. 21 (α' ἔκδ., 1 Ἰουλ. 1837, σ. 229) ἀναφέρεται ὅτι πρόκειται νὰ ἐπανεκδοθῶν τὰ τχ. 1-8 «μὲ χαρακτηρισ Κορομηλά».

9. Οἱ διατάξεις τῶν νόμων περὶ Τύπου (Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως, ἀρ. 29,

Ἡ διωξή του ξεκίνησε ἀπὸ ἓνα ἄρθρο πὸ ἐίχε δημοσιεύσει στὸ τχ. 25 (14.11.1837) τῆς Προόδου: ὀλόκληρο τὸ τεῦχος ἦταν ἀφιερωμένο στὸν «ἄνακτα Νεμούρ», γιὰ τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας Λουδοβίκου-Φιλίππου, ὁ ὁποῖος στὰ 1825 ἦταν ὑποψήφιος βασιλιάς τῆς Ἑλλάδας. Ὁ Σοφιανόπουλος, πὸ ἐίχε τότε κινήθει γιὰ τὴν ἐκλογή του¹⁰, ὑποστήριξε ὅτι οὐσιαστικά οἱ Ἕλληνες εἶχαν ἀνακηρύξει βασιλιά τὸν δούκα τοῦ Νεμούρ· γιὰ κακὴ τύχη τῆς χώρας ὅμως οἱ Μεγάλες Δυνάμεις ἀπέτρεψαν τὴν ἐκλογή τοῦ φιλελεύθερου αὐτοῦ πρίγκιπα καὶ ἡ Ἑλλάδα βρέθηκε κάτω ἀπὸ τὴ διακυβέρνηση τοῦ «ἐχθροῦ τῶν Συνταγματικῶν ἀρχῶν» Καποδίστρια. Καὶ σχολίαζε ὁ Σοφιανόπουλος ὅτι «ἂν ὁ Καποδίστριας εἶχε ἀσπροῦ γνῶσιν, Σὺ [κακότηχη Ἑλλάς!] δὲν ἐραπιζόσουν σήμερον εἰς τὰς ὁδοὺς καὶ πλατείας! Δὲν ἦσο πτωχὴ καὶ ἀβιομήχανος...». Σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ ἄρθρου ὁ Σοφιανόπουλος παρακαλοῦσε τὸν δούκα τοῦ Νεμούρ «νὰ στρέφῃ ἀπὸ καιρὸν εἰς καιρὸν τοὺς ὀφθαλμοὺς του εἰς τὴν ΠΡΟΟΔΟΝ τῆς τάλαινας πατρίδος μας»¹¹.

Τὸ Πλημμελειοδικεῖο, ὅπου παραπέμφθηκε ὁ Σοφιανόπουλος, ἔκρινε ὅτι τὸ ἄρθρο ἦταν πολιτικὸ —κατὰ παράβαση τοῦ ἄρθρου 543 τοῦ Ποινικοῦ Νόμου¹² καὶ ὅτι οἱ ἀπόψεις πὸ διατυπώνονταν συνιστοῦσαν

14/26 Σεπτ. 1833, σ. 213-221), ρύθμιζαν λεπτομερῶς τὶς προϋποθέσεις λειτουργίας τῶν ἐφημερίδων καὶ τῶν περιοδικῶν καὶ πρόβλεπαν σειρά κυρώσεων γιὰ «ἐγκλήματα ἐκ τῆς καταχρήσεως τοῦ Τύπου». Βασικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴν κυκλοφορία μιᾶς ἐφημερίδας ἢ ἐνὸς περιοδικοῦ εἶταν ἡ καταβολὴ ἀπὸ τὸν ὑπεύθυνο συντάκτη 5.000 δρχ. ὡς ἐγγύηση γιὰ τὰ πρόστιμα καὶ ἄλλα ἐξόδα, στὰ ὁποῖα ἐνδεχομένως θὰ καταδικάζονταν. Ἀπὸ τὴ χρηματικὴ αὐτὴ καταβολὴ ἀπαλλάσσονταν οἱ ἐκδότες «ἐπιστημονικῶν καὶ τεχνικῶν ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν συγγραμμάτων». Ἄν ὅμως δημοσίευαν ἄρθρα ἄλλης κατηγορίας (π.χ. πολιτικά) θὰ καταδικάζονταν σὲ πρόστιμο καὶ θὰ ὑποχρεώνονταν νὰ καταβάλουν τὴν ἐγγύηση τῶν 5.000 δρχ. πρὶν συνεχίσουν τὴν ἐκδοση τοῦ ἐντύπου τους (ἄρθρο 8 τοῦ «Νόμου περὶ Ἀστυνομίας τοῦ Τύπου»). Οἱ σχετικὲς μὲ τὰ ἀδικήματα τοῦ τύπου διατάξεις ἔγιναν αὐστηρότερες μὲ τὸν «Νόμο περὶ ἐξυβρίσεων ἐν γένει καὶ περὶ Τύπου» τοῦ Νοεμβρίου 1837 (*Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, ἀρ. 37, 23 Νοεμβρ. 1837, σ. 146-153).

10. Βλ. *Ἀρχεῖα Α. καὶ Γ. Κουντουριώτου*, τ. Ε', Πειραιεὺς 1927, σ. 153, 200-201, 258. *Ἀθηναϊκὸν Ἀρχεῖον*, ἐκδ. Ι. Βλαχογιάννη, τ. Α', Ἀθ. 1901, σ. 485. Πβ. καὶ Γιάννης Κορδάτος, *Ἱστορία τῆς Νεώτερης Ἑλλάδος*, τ. Β', Ἀθ. 1957, σ. 493-494· Μ. Μ. Παπαϊωάννου, «Παναγιώτης Σοφιανόπουλος», π. *Νέα Ἐποχὴ*, ἀρ. 38 (Λευκωσία 25 Μαρτίου 1962), σ. 13.

11. *Πρόσδος* (ἀ' ἐκδ.), 14 Νοεμβρ. 1837, σ. 298-299.

12. Βλ. *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, ἀρ. 3, 10/22 Ἰαν. 1834, Παράρτημα, σ. 86. Τὸ ἄρθρο 543 ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ ἄρθρο 8 τοῦ νόμου «Περὶ Ἀστυνομίας τοῦ Τύπου» (1833) καὶ μὲ τὸ ἄρθρο 59 τοῦ νόμου «Περὶ ἐξυβρίσεων ἐν γένει καὶ περὶ Τύπου» (1837). Βλ. σημ. 9.

«περιφρόνηση» πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ βασιλιᾶ καὶ τῆς Κυβέρνησης. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ διατάχθηκε ἡ κατάσχεση τοῦ φυλλαδίου. Ὁ Σοφιανόπουλος θεώρησε ἀναρμόδιο τὸ Πλημμελειοδικεῖο καὶ προσέφυγε στὸν Ἄρειο Πάγο¹³. Ἡ ἔνστασή του ὅμως ἀπορρίφθηκε καὶ στίς 18 Ἰανουαρίου 1838 καταδικάστηκε ἐρήμην σὲ ἑπτὰ μῆνες φυλακὴ καὶ 500 δρχ. πρόστιμο. Στὸ μεταξὺ ὁ Σοφιανόπουλος ζήτησε «ἀνακοπή» τῆς ἀπόφασης τοῦ Πλημμελειοδικείου καὶ ἔμεινε ἐλεύθερος ὡς τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1838. Στίς 2 Σεπτεμβρίου ἐκδικάζεται πάλι ἡ ὑπόθεσή του, ἐπικυρώνεται ἡ καταδικαστικὴ ἀπόφαση τοῦ Ἰανουαρίου καὶ στίς ἀρχές Σεπτεμβρίου φυλακίζεται στὸν Μενδρεσέ¹⁴. Κρατεῖται ἐκεῖ τέσσερις μῆνες καὶ στίς 24 Ἰανουαρίου 1839 μεταφέρεται στὸ Παλαμήδι¹⁵, ἀπ' ὅπου ἀποφυλακίστηκε στίς ἀρχές Ἀπριλίου 1839¹⁶.

Ἡ δίωξη αὐτὴ τοῦ Σοφιανόπουλου δὲν ἦταν ἡ πρώτη: ἀπὸ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1836 ὡς τὸ τέλος τοῦ 1837 εἶχε ὀδηγηθεῖ ἀρκετὲς φορὲς στὰ δικαστήρια, μὲ τὴ μόνιμη κατηγορία ὅτι δημοσίευε στὴν Πρόοδο πολιτικὰ ἄρθρα. Οἱ δίκες ποὺ γνωρίζουμε εἶναι οἱ ἀκόλουθες: στίς 19 καὶ 27 Αὐγούστου 1836 γιὰ τὸ τχ. 3¹⁷, στίς 6 Ὀκτωβρίου 1836 γιὰ τὸ τχ. 8¹⁸, στίς 12 Ἰανουαρίου, 11 Φεβρουαρίου καὶ 23 Ἀπριλίου 1837 γιὰ τὰ τχ. 13, 14¹⁹, στίς 17 Δεκεμβρίου 1837 γιὰ τὸ τχ. 26²⁰.

13. Μιὰ πληροφορία προερχόμενη ἀπὸ τὸν Σωκράτη (ἀρ. 5, 15 Ἰαν. 1839) ἀναφέρει ὅτι τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1839 τυπωνόταν σὲ 10 φυλλάδια (ποὺ θὰ δένονταν σὲ τόμο) ἡ ἀπολογία τοῦ Σοφιανόπουλου στὸν Ἄρειο Πάγο, μαζί μὲ μιὰ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Θ. Καίτη. Τέτοιο ἔντυπο ὅμως δὲν γνωρίζουμε. Τὸ μέγεθος τῆς ἀπολογίας δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἐκπλήσσει, ἀφοῦ μιὰ προγενέστερη δημοσιευμένη ἀπολογία τοῦ Σοφιανόπουλου εἶχε καλύψει 6 φυλλάδια. Βλ. παρακάτω σ. 211.

14. Σχετικὰ μὲ τίς δίκες καὶ τίς προσφυγές τοῦ Σοφιανόπουλου στὸν Ἄρειο Πάγο βλ. Ἀποφάσεις τοῦ Ἄρειου Πάγου, 1839, σ. 26-27, 68-69, 362-366. Ν. Ἰωαννίδης, Ἑλληνικὴ Νομολογία, ἤτοι συλλογὴ... ἀποφάσεων τοῦ Ἄρειου Πάγου, τ. Β', Ἀθ. 1838, σ. 145. Πρόοδος (β' ἔκδ.), σ. 287-288. Ἡ Ἀνάστασις τῆς Μεσογείου, 1 Μαΐου 1840, σ. 382 κ.ἐξ. Ἀρχειοφυλακεῖο Συμβολαιογραφικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν (συμβολαιογράφος Κ. Φιλαλήτης, ἀρ. 245/14 Σεπτ. 1838): αἴτηση ἀναίρεσως στὸν Ἄρειο Πάγο.

15. ἐφ. Αἰὼν, ἀρ. 35, 25 Ἰαν. 1839.

16. ὁ.π., ἀρ. 53, 9 Ἀπρ. 1839.

17. ἐφ. Ὁ Πρωϊνὸς Κῆρυξ, ἀρ. 37, 19 Αὐγ. 1836. Πρόοδος (β' ἔκδ.), τ. Α', σ. 78

18. Πρόοδος, ὁ.π., σ. 112.

19. Πρόοδος (β' ἔκδ.), τόμ. Β', σ. 11, 37, 47, 279. ἐφ. Ἡ Ἑλπίς, ἀρ. 115, 16 Ἰαν. 1837: ἐδῶ ἀναφέρεται, ἐπίσης, ὅτι ὁ Σοφιανόπουλος εἶχε δικαστεῖ καὶ ἀθωωθεῖ δύο φορὲς ἀκόμη γιὰ τὴν ἴδια ὑπόθεση.

20. Πρόοδος, ὁ.π., σ. 196, 200.

Οί δικαστικές αυτές περιπέτειες στοίχισαν στον Σοφιανόπουλο αρκετά πρόστιμα, αλλά δέν ανέστειλαν τήν έκδοση τῆς Προόδου.

Γιά τὰ τραβήγματα και τήν κυκλοφορία τῆς Προόδου στα 1836-1838 δέν διαθέτουμε παρά ὅσα, διάσπαρτα στό περιοδικό, στοιχεῖα μᾶς δίνει ὁ ἴδιος ὁ Σοφιανόπουλος. Πρόκειται γιά ἀριθμούς συχνά ἀντιφατικούς μεταξύ τους, πού τίς περισσότερες φορές ἀφοροῦν σύνολα τευχῶν πού ἐκδόθηκαν ἢ ἐπρόκειτο νά ἐκδοθοῦν. Γι' αὐτό πρέπει νά τοὺς χρησιμοποιοῦμε μέ προσοχή.

Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1837 γράφει ὁ Σοφιανόπουλος²¹ ὅτι τὰ 20 πρῶτα τεύχη τῆς Προόδου εἶχαν ἐκδοθεῖ σὲ 40.000 ἀντίτυπα (μέσος ὄρος: 2.000). τὸν ἴδιο μῆνα μᾶς πληροφορεῖ ὅτι λογαριάζει νά ἐπανεκδώσει τὰ ἐξαντλημένα τχ. 1-8 σὲ 24.000 ἀντίτυπα (μέσος ὄρος: 3.000)²². Τὸν Νοέμβριο τοῦ 1837 ἀναγγέλλει στό ἀναγνωστικό του κοινὸ ὅτι στό ἐξῆς ἡ Πρόδος θά τυπώνεται σὲ 4.000 σώματα²³. Δυὸ χρόνια ἀργότερα, τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1840, γράφει ὅτι κατὰ τήν περίοδο 1836-1839 κυκλοφόρησαν 200.000 τεύχη τοῦ περιοδικοῦ²⁴: ἂν στα 30 τεύχη πού βγήκαν στα τρία πρῶτα χρόνια προσθέσουμε και τὰ 8 τεύχη τοῦ 1839, τότε ἔχουμε ἓνα μέσο ὄρο 5.200 περίπου τραβηγμάτων γιά κάθε τεύχος.

Ἡ πρώτη διαπίστωση ἀπὸ τὰ παραπάνω δεδομένα εἶναι ὅτι ἔχουμε νά κάνουμε μέ τέσσερα τελείως διαφορετικά μεγέθη. Ἄν ἀφήσουμε στὴν ἄκρη τίς ἐξαγγελίες γιά τραβήγματα 3 - 4.000 τευχῶν—πού ἄλλωστε δέν μπορούμε νά ἐλέγξουμε τὴν ἀξιοπιστία τους— μένουν οἱ δύο ἀπογραφές πού δίνουν δύο ἀντιφατικούς ἀριθμούς: 2.000 τὴ μιὰ φορὰ και 5.200 τὴν ἄλλη. Πρόκειται βέβαια γιά σχετικά μεγέθη, ἀφοῦ προκύπτουν ἀπὸ ἀπογραφές ἐνὸς συνόλου τευχῶν. Δεδομένου ὅμως ὅτι οἱ διαφορές ἀνάμεσα στα τραβήγματα κάθε φυλλαδίου δέν φαίνεται νά ἦταν πολὺ σημαντικές, τὰ παραπάνω μεγέθη ἀποτελοῦν χρήσιμους δείκτες.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν 5.200 τραβηγμάτων εἶναι σίγουρα ὑπερβολικός γιά ἓνα περιοδικὸ αὐτῆς τῆς ἐποχῆς και ἔρχεται σὲ ἀντίθεση, ὅπως θά δοῦμε στὴ συνέχεια, μέ ἄλλες σχετικές μαρτυρίες· πιὸ κοντὰ στὴν πραγματικότητα βρίσκεται ὁ ἀριθμὸς 2.000.

Σὲ μιὰ στατιστικὴ τῶν συνδρομητῶν τῶν ἐφημερίδων και τῶν περιοδικῶν πού κυκλοφοροῦσαν τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1836 (15 τὸν ἀρι-

21. Πρόδος (β' ἐκδ.), τ. Β', σ. 94.

22. Πρόδος (α' ἐκδ.), 1 Ἰουλ. 1837, σ. 229.

23. Πρόδος (β' ἐκδ.), τ. Β', σ. 167.

24. Ἡ Ὀπισθοδρομία, 1 Ἰαν. 1840, σ. 247.

θμό) ή Πρόοδος κατέχει τή 13η θέση με 412 συνδρομητές, από τους οποίους πληρώνουν οι 112, ενώ οι 300 τήν παίρνουν δωρεάν²⁵. Μια σύγχρονη όμως μαρτυρία, προερχόμενη από την Πρόοδο, ανεβάζει τους συνδρομητές—έννοείται αυτούς που πληρώνουν—σε 700²⁶. Ένα χρόνο αργότερα, πάλι στην Πρόοδο, οι συνδρομητές υπολογίζονται σε 1.300²⁷. Και πάλι τα ανοίγματα συνεχίζουν να είναι σημαντικά: ιδιαίτερα ύψηλό φαίνεται το ποσοστό αύξησης των αναγνωστών που φέρονται ότι καταβάλλουν συνδρομή σε διάστημα ενός μόνο χρόνου.

Πρέπει να πούμε εδώ ότι ο Σοφιανόπουλος έχει την τάση να παρουσιάζει περισσότερους από τους πραγματικούς τους συνδρομητές της Προόδου που πληρώνουν. Πρόκειται για μια ταχτική που εξυπηρετεί τη διαφήμιση του περιοδικού και που δίνει, παράλληλα, μια απάντηση σε άμφισβητήσεις που είχαν διατυπωθεί για την πραγματική κυκλοφορία του: αναφέρομαι στις κωμωδίες του Ι. Ρίζου Νερουλού «Έρωτηματική οικογένεια» και «Ο Έφημεριδοφόρος», που παρωδοῦσαν, ιδίως η δεύτερη, την Πρόοδο και τον εκδότη της, παρουσιάζοντάς τον να ζητιανεύει ίκετεύοντας και απειλώντας τις καθυστερημένες συνδρομές των λιγοστών συνδρομητών του²⁸.

25. έφ. *Ο Πρωϊνός Κήρυξ*, άρ. 60, 18 'Οκτ. 1836. "Αν λογαριάσουμε τὸ σύνολο τῶν συνδρομητῶν τῆς Προόδου (412), τότε ἡ θέση της στὸν πίνακα τῶν ἐφημερίδων εἶναι τέταρτη. Προηγῶνται: *Έφημερίς τῆς Κυβερνήσεως* (875), *Έλληνικός Ταχυδρόμος* (710), *Εὐαγγελική Σάλπιγξ* (630).

26. *Πρόοδος* (α' έκδ.), 13 Σεπτ. 1836, σ. 8' έξωφύλλου.

27. *Πρόοδος* (β' έκδ.), τόμ. Β', σ. 97.

28. [Ι. Ρ. Νερουλός], *Η Έρωτηματική οικογένεια*, 'Αθ. 1837, σ. 46. [‘Ο ἴδιος], *Ο Έφημεριδοφόρος*, 'Αθ. 1837. Θέμα τῆς δεύτερης κωμωδίας εἶναι μία περιοδεία πού κάνουν οἱ συντάκτες τῶν περ. *Θεατῆς καὶ Πρόοδος* γιά νά μαζέψουν συνδρομές. Η παρωδία τοῦ Νερουλοῦ, ἂν καὶ δοσμένη σέ ὑπερβολικούς τόνους, ἀπηχεῖ ὡστόσο μιὰ πραγματική κατάσταση. Η ἔλλειψη συνδρομητῶν εἶναι ἀπό τὰ κυριότερα προβλήματα τῶν ἐφημερίδων καὶ τῶν περιοδικῶν καὶ μιὰ ἀπό τίς αἰτίες τῆς βραχύχρονης ζωῆς τους: σημειώνω, ἐνδεικτικά, ὅτι οἱ έφ. *Τριπτόλεμος* καὶ *Εποχή* κλείνουν τὸ 1835 καὶ ἀπό ἔλλειψη συνδρομητῶν. Βλ. έφ. *Ο Σωτήρ*, άρ. 3, 21 'Ιαν./2 Φεβρ. 1835 καὶ άρ. 18, 21 Μαρτ./2 'Απρ. 1835.— Η πρόκληση τοῦ Νερουλοῦ συνάντησε τὴν ὀργισμένη διάψευση τοῦ Σοφιανόπουλου: ἀπαντώντας τὸν 'Ιούλιο τοῦ 1837 στήν *Έρωτηματική οικογένεια* ἰσχυρίζεται, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, ὅτι ἔχει 1300 συνδρομητές πού πληρώνουν ταχτικά κι ὅτι πολλὰ χρήματα φτάνουν καθημερινὰ ἀπό τὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ έξωτερικό: 'Αγκώνα, Τριέστι, Μασσαλία, Λόνδρα, Παρίσι, Σμύρνη κ.άλ. Βλ. *Πρόοδος* (β' έκδ.), τ. Β', σ. 94-97. Στὴ δεύτερη κωμωδία τοῦ Νερουλοῦ, τὸν *Έφημεριδοφόρο*, ὁ Σοφιανόπουλος σκόπευε νά ἀπαντήσει με τὸ τχ. 25 τῆς Προόδου, πού θὰ τὸ ἐπέγραφε «Ο Έφημεριδοφόρος

Η ΠΡΟΟΔΟΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ
ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ
καρὰ τοῦ Ἰατροῦ
Π. ΣΟΦΙΑΝΟΠΛΟΥ,
Ἐκδιδόμενον διὰ τοῦ Μητροῦ.

ΦΥΛΛΙΟΝ Α.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ.
ΕΚ ΤΗΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ Ι. ΦΛΑΜΠΟΥΣ.
Ὅτις Ἄδριανού — Χρηθ. σ 5.
1836.

Ο ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΜΟΣ
ΤΗΣ
ΠΡΟΟΔΟΥ,
ΗΓΟΥΝ
ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ
ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΑΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
Μὴ τὴν περὶ ἱελογῆς Βουλευτῶν Νόμον, τὰ
18 Φασίματα καὶ τὸ Β. Αἰγγέλιμα.
ΠΑΡΑ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΟΣ ΑΙΤΗΣ
Χρῆσι καὶ τροποποιεῖν τῶν Τίσεων τῆς Ἰσῆς καὶ Συνδρομῶν, ἕνεκεν ἅτερος τοῦ Συνταγματικῶς Βασιλεῖος.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ,
ΕΚ ΤΗΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦ. ΤΗΣ ΠΡΟΟΔΟΥ,
Διευθυνομένης ὑπὸ Γ. Βλασσαριῶου.
1844.
(ἑαυτοῦ εἴσου).

Η ΠΡΟΟΔΟΣ
ὁμοῦ καὶ
Ο ΣΩΚΡΑΤΗΣ.

*Εἰς ἓν βιβλίον, περιέχον δύο φυλλάδια
καὶ κοστίζον μίαν καὶ μόνην πλινθίαν.*

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ,
ΕΚ ΤΗΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ ΤΗΣ ΠΡΟΟΔΟΥ,
Διευθυνομένης ὑπὸ Γεωρ. Βλασσαριῶου.
1840.

Η ΠΡΟΟΔΟΣ
καὶ
Η ΤΕΤΡΑΠΛΗ
ΣΥΜΜΑΧΙΑ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ,
ΕΚ ΤΗΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ ΤΗΣ ΠΡΟΟΔΟΥ.
Διευθυνομένης ὑπὸ Γ. Βλασσαριῶου.
1841.

Ἐξώφυλλα τῆς Προόδου

Για τὸν ἴδιο λόγο ὁ Σοφιανόπουλος προσπαθεῖ νὰ ἐμφανίσει μειωμένο τὸν ἀριθμὸ τῶν συνδρομητῶν ποὺ ἐπαιρναν δωρεὰν τὴν Πρόοδο. Εἶδαμε, ὥστόσο, παραπάνω ὅτι ἡ δωρεὰν διανομὴ τῆς Προόδου ἀντιπροσώπευε στὰ 1836 τὰ 3/4 τῆς κυκλοφορίας της. Τὸ ὑψηλὸ αὐτὸ ποσοστὸ προσπαθεῖ ὁ Σοφιανόπουλος, ἕνα χρόνον ἀργότερα, νὰ τὸ μετριάσει μὲ ἀγγελίες σὰν κι αὐτή: «Ἡ Πρόοδος δὲν χαρίζεται τοῦ λοιποῦ, μήτε πέμπεται δωρεὰν, μήτε δανείζεται εἰς κἀνένα, ἄς ᾔηται καὶ ὁ πατέρας μας»²⁹. Ἀλλὰ οἱ προειδοποιήσεις αὐτές, ποὺ ἐπαναλαμβάνονται καὶ στὰ ἐπόμενα χρόνια, δὲν φαίνεται νὰ πραγματοποιοῦνται: στὰ 1840 ὁ Σοφιανόπουλος θὰ ὁμολογήσει ὅτι ἐπὶ τέσσερα ὀλόκληρα χρόνια πρόσφερε δωρεὰν «εἰς πλῆθος Ἑλλήνων» τὴν Πρόοδο καὶ τὸν Σωκράτη του³⁰.

Ἐνδεικτικὴ γιὰ τὴν ἐλαστικότητα τοῦ Σοφιανόπουλου ἀπέναντι στὸ ἀναγκαστικὸ του κοινὸ εἶναι καὶ ἡ ἀκόλουθη ἀγγελία τῆς Προόδου: «... Ἡδὴ παρατηροῦντες ὅτι οἱ συνδρομηταὶ ἀνέβησαν εἰς ἑπτακοσίους περίπου, κρίνομεν εὐλογον νὰ ἀναγγείλωμεν τὴν ἀνέλπιστον ταύτην προχώρησιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους εἰς τὰ καλὰ καὶ νὰ εἰδοποιήσωμεν εἰς τὸ ἐξῆς νὰ πληρώνουν δι' αὐτὰ [τὰ φυλλάδια τῆς Προόδου] μόνον μίαν κατὰ μῆνα δραχμὴν, οἱ μὴ δυνάμενοι, καὶ ὄχι δύο· οἱ δὲ τὸν τρόπον ἔχοντες ἀφίνονται εἰς τὴν θέλησίν των. Εἰς τοὺς τοιοῦτους ὅμως δίνονται διπλᾶ, ἂν ζητηθοῦν τὰ φυλλάδια, ὥστε νὰ τὰ μεταδίδουν εἰς ἄλλους...»³¹.

Ἀπὸ τὰ 1837 οἱ συνδρομὲς καταβάλλονται μιά φορά τὸ χρόνο ἢ τὸ τρίμηνο καὶ διακρίνονται σὲ τρεῖς κατηγορίες: συνδρομὲς τῶν κατωίκων τῆς πρωτεύουσας, τῶν «πτωχῶν ἐπαρχιῶν» καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ, ποὺ καθορίζονται σὲ 24, 13.35 καὶ 27 δρχ. τὸ χρόνο, ἀντίστοιχα³². Στὰ 1838 οἱ τιμὲς μειώνονται σὲ 12, 6 καὶ 24 δρχ. τὸ χρόνο³³.

τοῦ Καραγγιζή»· τὸ σχέδιο ὅμως αὐτὸ ματαιώθηκε τὴν τελευταία στιγμή. Βλ. *Πρόοδος* (α' ἐκδ.), 14 Νοεμβρ. 1837, σ. 293-294.

29. *Πρόοδος* (α' ἐκδ.), 30 Νοεμ. 1837, σ. 309.

30. *Ἡ Ὀπισθοδρομία*, 1 Ἰαν. 1840, σ. 8' ἐξωφύλλου.

31. *Πρόοδος* (α' ἐκδ.), 13 Σεπτ. 1836, σ. 8' ἐξωφύλλου. Ἡ φροντίδα τοῦ Σοφιανόπουλου νὰ ἀυξήσει τὴν κυκλοφορία τῆς Προόδου ὑπαγορευόταν λιγότερο ἀπὸ κερδοσκοπικὴ διάθεση καὶ περισσότερο ἀπὸ τὴν θέλησή του νὰ προπαγανδίσει τὶς νέες ιδέες ποὺ πίστευε ὅτι εἰσήγαγε ἡ Πρόοδος του. Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1836 περηφανεύεται ὅτι «τῆς Προόδου τὰ φυλλάδια ἔγιναν ἱερὸν προσκεφάλαιον τῆς Νεολαίας» (*Πρόοδος*, β' ἐκδ., τ. Β', σ. 94). Ἀπὸ τὴν ἴδια πεποίθηση διακατέχεται καὶ 15 χρόνια ἀργότερα, ὅταν γράφει ὅτι «πολυεἰδεῖς ιδέας ἐνέχυσεν ἡ Πρόοδος εἰς τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ». Βλ. *Ἡ Πρόοδος τῶν 1851*, σ. 7.

32. *Πρόοδος* (α' ἐκδ.), 14 Νοεμ. 1837, σ. 293· 30 Νοεμβρ. 1837, σ. 309.

33. *Ἰ.π.*, 15 Αὐγ. 1838, σ. 273. Βλ. τιμὲς καὶ παρακάτω, σ. 222.

2. Αναφέραμε ήδη μιὰ ἀγγελία τοῦ Σοφιανόπουλου, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1837, ὅτι σκόπευε νὰ ἐπανεκδώσει, μέσα στὸν Σεπτέμβριο, τὰ ἐξαντλημένα τχ. 1-8 τῆς Προόδου. Ἄρχισε ἡ ἐγγραφή συνδρομητῶν καὶ συνεχίστηκε ὡς τὸν Νοέμβριο, περίπου, τοῦ 1837³⁴. Ἀλλὰ ἡ ἐπανέκδοση αὐτῆ δὲν πραγματοποιήθηκε. Μαρτυρεῖται πάντως ὅτι στὰ μέσα Σεπτεμβρίου βρισκόταν στὸ πιεστήριο τὸ πρῶτο τεῦχος τῆς Προόδου καὶ τὸν ἐπόμενο μῆνα καὶ τὰ ὀχτώ³⁵. Μιὰ ἀνάλογη πρόθεση εἶχε ἐκδηλώσει ὁ Σοφιανόπουλος καὶ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1838, προγραμματίζοντας τὴν ἐπανεκδοση τῶν 26 τευχῶν, ποὺ εἶχαν βγεῖ ὡς τότε, σὲ 50.000 σώματα³⁶. Ἀλλὰ κι αὐτὸ τὸ σχέδιο ματαιώθηκε, ἴσως γιατί εἶχε ἀρχίσει, στὸ μεταξύ, ἡ γνωστὴ διώξή του.

Ἡ ἐπανεκδοση τῆς Προόδου πραγματοποιήθηκε τὸν ἐπόμενο χρόνο (1839), μερικoὺς μῆνες μετὰ τὴν ἀποφυλάκιση τοῦ Σοφιανόπουλου, καὶ περιέλαβε σὲ δύο τόμους τὸ σύνολο τῶν τευχῶν τῆς περιόδου 1836-1838: τὰ τχ. 1-15 ἀποτέλεσαν τὸν Α' τόμο καὶ τὰ τχ. 16-30 τὸν Β' τόμο. Ἡ ἐπιμονὴ τοῦ Σοφιανόπουλου νὰ ἐπανεκδώσει, ἀπὸ τὰ 1837 μάλιστα, τὴν Πρόοδο σημαίνει ὅτι τὰ ἐκδιδόμενα φυλλάδια εἶχαν ἐξαντληθεῖ καὶ ὅτι ὑπῆρχε μιὰ αὐξημένη ζήτησις³⁷. Τὸ τελευταῖο πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὸ νεωτερικὸ περιεχόμενον τοῦ περιοδικοῦ, ποὺ προκαλοῦσε τὴν περιέργεια τοῦ κοινοῦ, καὶ στὸ θόρυβο ποὺ εἶχαν ξεσηκώσει οἱ συνεχεῖς διώξεις τοῦ ἐκδότη του.

Στὸν τίτλο τῆς ἐπανεκδοσης τῆς Προόδου ἀναφέρεται ὅτι ἀεχθίζεται ἐκ δευτέρου, ἐπιδιορθωμένη καὶ ἐπαυξημένη μετὰ τὸ Σύνταγμα τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Τροικζῆνος, μετὰ ἀναλύσεις, μετὰ προσθήκας καὶ μετὰ δύο

34. ὁ.π., 1 Ἰουλ. 1837, σ. 229· 15 Σεπτ. 1837, σ. 261-262· 14 Νοεμβρ. 1837, σ. 293.

35. ὁ.π., 15 Σεπτ. 1837, σ. 261-262· 14 Νοεμβρ. 1837, σ. 293. Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1838 ὁ Σοφιανόπουλος γράφει ἀπὸ τὴ φυλακὴ ὅτι τοῦ ἄρπαξαν ἀπὸ τὸ σπίτι του περὶ τίς 20.000 φυλλάδια τῆς Προόδου, μαζί μετὰ τὴ βιβλιοθήκη του (*Αἰών*, ἀρ. 5, 9 Ὀκτ. 1838). Στὸ θέμα αὐτὸ ἐπανερχεται καὶ πάλι στὰ 1844, ἀνεβάζοντας τὸν ἀριθμὸ τῶν κλεμμένων φυλλαδίων σὲ 29.000 (*Ὁ βασιλεὺς τῆς Προόδου*, 1 Νοεμβρ. 1844, σ. 7). Ἄν τὰ φυλλάδια αὐτὰ δὲν εἶναι παλαιὸ ὑπόλοιπο — τὸ πιθανότερο — θὰ μπορούσε νὰ υποθέσει κανεὶς ὅτι πρόκειται γιὰ τὰ ὑπὸ ἐκτύπωση (στὰ 1838) 8 τεύχη.

36. *Πρόδος* (β' ἐκδ.), τ. Β', σ. 200.

37. Σὲ μιὰ διαφημιστικὴ ἀγγελία ποὺ δημοσιεύτηκε στὸν *Σωκράτη* (ἀρ. 16, 30 Ἀπρ. 1839, σ. 67) ἀναφέρεται ὅτι ἡ ἐπανεκδοση τῆς Προόδου ἀποφασίστηκε γιατί ἄλλοις ὁ κόσμος ζητεῖ τώρα ν' ἀποκτήσῃ τὴν συλλογὴν τῶν τριάκοντα τούτων φυλλαδίων εἰς βιβλίον.

ἀπολογίας». Ἡ συνοπτικὴ αὐτὴ διατύπωση δὲν εἶναι ἀπόλυτα ἀκριβής, οὔτε καλύπτει τὸ σύνολο τῶν διαφορῶν ἀνάμεσα στὴν ἐπανεκδόση καὶ στὰ αὐτοτελῆ τεύχη τῆς Προόδου. Ἀπὸ μιὰ σχετικὴ σύγκριση ποὺ ἔκανα διαπίστωσα ὅτι ὑπάρχουν κι ἄλλες διαφορές, ποὺ καὶ ἂν δὲν ἀλλοιώνουν σημαντικὰ τὴν ἀρχικὴ μορφή τοῦ περιοδικοῦ, εἶναι πάντως χρήσιμο νὰ τις ἔχει ὑπ' ὄψη του ὁ χρήστης τῆς ἐπανεκδόσης.

Ἀρχίζω ἀπὸ τὰ ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικά. Τὰ ἐξώφυλλα τῶν αὐτοτελῶν τευχῶν δὲν περιλαμβάνονται στὴν ἐπανεκδόση καὶ ἐπομένως οὔτε οἱ ἀναλυτικοὶ τίτλοι τῶν περιεχομένων ποὺ ὑπῆρχαν σ' αὐτά· οἱ τελευταῖοι ἀντικαταστάθηκαν ἀπὸ ἓνα συνοπτικὸ τίτλο περιεχομένου ποὺ μπῆκε στὴν ἀρχὴ κάθε φυλλαδίου.

Ἡ κυριότερη διαφορὰ τῶν δύο ἐκδόσεων ἐγκριταὶ στὴν ἀναδιάρθρωση τῆς ὕλης τῶν αὐτοτελῶν τευχῶν, ἔτσι ποὺ πολλὰ ἄρθρα ἀλλάζουν θέση μέσα στὸ ἴδιο τεῦχος ἢ δημοσιεύονται σὲ ἄλλα, προηγούμενα ἢ ἐπόμενα. Γιὰ παράδειγμα, ἡ «Ἀπολογία» τοῦ Σοφιανόπουλου στὴ δίκη του γιὰ τὸ τχ. 8, ποὺ εἶχε δημοσιευθεῖ στὰ τχ. 9-14, στὴν ἐπανεκδόση μετατίθεται ὀλόκληρη στὸ τχ. 9. Ἡ ἀνακατάταξη αὐτὴ εἶχε ὡς συνέπεια νὰ ἐξογκωθεῖ τὸ τχ. 9 σὲ 74 σελίδες καί, ἀντίθετα, ἀπὸ τὴν ὕλη τῶν τχ. 10-14 νὰ ἀναδημοσιευθοῦν «χαρακτηριστικά» μόνο ἄρθρα. Σημειῶνω ἀκόμη ὅτι τὸ γαλλικὸ Σύνταγμα τοῦ 1830 καὶ τὸ Σύνταγμα τῆς Τροιζήνας ποὺ εἶχαν πρωτοδημοσιευτεῖ, ἀντίστοιχα, στὰ τχ. 5-6 καὶ 15³⁸, στὴν ἐπανεκδόση καταχωρίζονται στὸ τέλος τῶν δύο τόμων: τὸ δεῦτερο αὐτοτελῶς (τόμ. Β') καὶ τὸ πρῶτο ἐνσωματωμένο στὸ τχ. 15 (τόμ. Α')³⁹.

38. Τὸ τχ. 15 τῆς Προόδου λανθάνει. Γιὰ τὴ δημοσίευση σ' αὐτὸ τοῦ Συντάγματος τῆς Τροιζήνας βλ. *Ἡ Πρόοδος* (β' ἐκδ.), τ. Β', σ. 260.

39. Στὴ Βιβλιογραφία Γκίνη-Μέξια (ἀρ. 10320) ὑπάρχει ἡ ἐξῆς ἀναγραφή: «Τὸ Σύνταγμα τῆς Τροιζήνας. Ὁ Βασιλεὺς τῆς Προόδου πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα Ἀποῦλ. [ἐν τέλει:] Ἐν Ἀθήναις, τὴν 16 Δεκεμβρίου, 1836. Προσυπογράφεται Π. Σοφιανόπουλος. Εἰς 16ον, σ. 48. ΕΒΕ—». Ἀπὸ μιὰ αὐτοψία τοῦ φυλλαδίου ποὺ ἔκανα, μὲ βάση ἀντίτυπο τῆς Βιβλιοθήκης Μάνου Χαριτάτου, διαπίστωσα ὅτι περιέχει ἀκριβῶς τὸ κείμενο τοῦ Συντάγματος τῆς Τροιζήνας ποὺ δημοσιεύεται στὸ τέλος τοῦ Β' τόμου τῆς Προόδου. Στὴν περιγραφὴ Γκίνη-Μέξια πρέπει νὰ γίνουν οἱ ἐξῆς δύο διορθώσεις: 1) Οἱ σελίδες δὲν εἶναι 48, ἀλλὰ 17-48. Τὸ 16σέλιδο ποὺ λείπει πιθανῶς περιεῖχε τὸ γαλλικὸ Σύνταγμα τοῦ 1830, ἀφοῦ σὲ τρεῖς μεταγενέστερες ἐκδόσεις, ποὺ ἐπιμελήθηκε πάλι ὁ Σοφιανόπουλος, τὰ δύο Συντάγματα βγήκαν μαζί: 1840 (Γκίνης-Μέξια, ἀρ. 3400· ἀντίτυπο ἀκέφαλο, χωρὶς ἐνδειξὴ Βιβλιοθήκης), 1843 (Γκίνης-Μέξια, ἀρ. 3913), 1843 (Γκίνης-Μέξια, ἀρ. 3914). Μιὰ ὑποσημείωση στὴν σ. 48 ἀναφέρει: «Μὴ δυνάμενοι νὰ ἔχουν τοὺς δύο τόμους τῆς Πρό-

Τὸ τχ. 25, πού ἔγινε ἡ αἰτία γιὰ τὴ φυλάκιση τοῦ Σοφιανόπουλου, καὶ τὸ ὁποῖο εἶχε κατασχεθεῖ, λείπει ἀπὸ τὴν ἐπανεκδόση καὶ στὴ θέση του δημοσιεύονται, χωρὶς σχόλια, οἱ δύο καταδικαστικὲς ἀποφάσεις τοῦ Πλημμελειοδικείου. Ἐπίσης, παραλείπονται ἄρθρα, («δόγματα») καὶ σημειώματα—πού στὰ 1839 εἶχαν χάσει τὴν ἐπικαιρότητά τους— καὶ συμπτύσσονται κεφάλαια. Ὅρισμένες ἐκφράσεις, διατυπωμένες σὲ ὄξυ ὕφος, ἀπυλείφονται ἢ μετριάζονται. Οἱ ἐπεμβάσεις στὸ ἀρχικὸ κείμενο εἶναι λιγοστές, περιοριζόμενες στὴ διόρθωση ὀρθογραφικῶν ἢ τυπογραφικῶν σφαλμάτων καὶ στὴν ἀποκατάσταση ὀρθότερης στίξης. Σημειώ- νω, τέλος, τὴ συσσωμάτωσι καὶ τὴ δημοσίευσή, μὲ κάποιες περικοπές, στὸ τέλος τῶν δύο τόμων μιᾶς σειρᾶς σατιρικῶν καὶ εὐτράπελων σχο- λίων, τῶν «Ποικίλων», πού ἔμπαιναν στὸ τέλος κάθε τεύχους.

Ἡ ἐπανεκδόση τοῦ 1839 ἐμπλουτίσθη μετ' ἐπιπλέον ἄρθρα, μετ' ἀνάλογα ἐπεξηγηματικὰ σχόλια, καθὼς καὶ μετ' ἑκατόμβες «Ἀνα- λύσεις»: σημειώματα δηλ. γιὰ τὸ περιεχόμενον κάθε τεύχους, πού τὰ ὑπογράφουν διάφορα πρόσωπα μετ' ἀρχικά, τὰ ὁποῖα εἶναι δύσκολο νὰ ταυτιστοῦν, ἢ μετ' ὀνόματά τους. Τὰ παραθέτω: Κωνσταντῖνος Πάνου, Π. Φωτιάδης, Σπυρίδων Πολυκαλᾶς, Νικηφόρος Παμπούκης, Παντο- λέων Δικηγόρος. Οἱ «Ἀναλύσεις» εἶναι τὰ μόνον κείμενα τῆς Προόδου πού δὲν ἀνήκουν στὸν Σοφιανόπουλο.

Στὸ τέλος τοῦ Β' τόμου ὑπάρχει κατάλογος 1120 συνδρομητῶν τῆς ἐπανεκδόσης γιὰ 1400 σῶματα. Σ' αὐτοὺς πρέπει νὰ προστεθοῦν 800 ἀκόμη, τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα, ὅπως ἀναφέρει σχετικὴ ὑποσημείωσι, παραλείφθησαν γιὰ τεχνικοὺς λόγους καὶ ἐπρόκειτο νὰ δημοσιευθοῦν στὸ «προσεχὲς πρῶτον βιβλίον τῆς Προόδου τῶν 1840»⁴⁰. Οἱ συνδρο- μητὲς λοιπὸν τῆς ἐπανεκδόσης ἀνῆλθαν σὲ 1920, ἐνῶ ὁ ἀριθμὸς τῶν σωμάτων ξεπέρασε τὴν 2.000. Ἡ γεωγραφικὴ κατανομὴ τῶν 1120

δου ὅλοι, τυπόμενοι χάριν τοῦ Κοινοῦ, τὸ παρὸν, διὰ λεπτ. 60 αἱ δύο κόλλα». Ἐπο- μένως τὰ δύο φυλλάδια βγήκαν ξεχωριστά. 2) Ἡ χρονολογία 16 Δεκεμβρίου 1836 δὲν δηλώνει τὸν χρόνον πού τυπώθηκε τὸ φυλλάδιον, ἀλλὰ τὴν πρώτη δημοσίευσή τοῦ Συντάγματος τῆς Τροικίνας στὸ τχ. 15 τῆς Προόδου: πιδ συγκεκριμένα εἶναι ἡ χρονολογία ἐνὸς κειμένου τοῦ Σοφιανόπουλου, πού εἶχε δημοσιευθεῖ στὸ παραπάνω τεῦχος μαζί μετ' ὁ Σύνταγμα (βλ. τὸ ἴδιον κείμενον στὴν Προόδο, β' ἔκδ., τ. Β', σ. 258-260). Τὸ φυλλάδιον χρονολογεῖται στὰ 1839, ὅπως φανερώσει α) ἡ ὑποσημείωσι πού παραθέσαμε πιδ πάνω καὶ β) τὸ προτασσόμενον στὸ φυλλάδιον κείμενον-ἐπιστολὴ τοῦ Σοφιανόπουλου «πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα Ἀπτούλ» (σ. 17-18), πού τελειώνει μετ' ἡ χρονολογία: «Τῆ α'. Θεμιστοκλέους: (Νοεμβρίου) πέμπτον ἔτος τῆς Προό- δου: (1839) ἐν Ἀθήναις».

40. Δὲν δημοσιεύτηκαν.

έγγεγραμμένων συνδρομητῶν περιλαμβάνει πόλεις καὶ κωμοπόλεις τῆς ἐλλαδικῆς ἐπικράτειας καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ: νησιὰ τοῦ Ἰονίου καὶ τοῦ Αἰγαίου, Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, Γαλάζιον, Ἰβραΐλα, Μασσαλία. Τοὺς μεγαλύτερους ἀριθμοὺς συνδρομητῶν ἔχουν, κατὰ σειρά, τὰ ἀκόλουθα μέρη: Ἀθήνα, Κωνσταντινούπολη, Χαλκίδα, Ναυπλία, Ἐρμούπολη, Κεφαλληνία.

Τὰ τραβήγματα τῆς ἐπανεκδόσης ἀνῆλθαν, κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ ἴδιου τοῦ Σοφιανόπουλου, σὲ 4.000 περίπου⁴¹ — ἀριθμὸ ἀποδεκτὸ γιὰ μιὰ ἐκδοση μὲ 2.000 συνδρομητές. Ἡ μεγάλη κυκλοφορία τῆς Προόδου ὀφείλεται στοὺς ἴδιους λόγους πού, ὅπως σημειώσαμε παραπάνω, εἶχαν ἀνεβάσει τὴ ζήτησή της πρὶν ἀπὸ τὴ φυλάκιση τοῦ Σοφιανόπουλου· ἐπίσης στὴ συγκίνηση πού ἡ φυλάκισή του εἶχε προκαλέσει στὸ κοινό, καθὼς καὶ στὴ φτηνὴ τιμὴ της (6 καὶ 24 δρχ. γιὰ τοὺς συνδρομητές καὶ τοὺς μὴ συνδρομητές, ἀντίστοιχα)⁴² σὲ σχέση μὲ τὶς ἐτήσιες συνδρομὲς τῶν φυλλαδίων.

3. Ἡ φυλάκιση τοῦ Σοφιανόπουλου εἶχε ὡς συνέπεια τὴ διακοπὴ τῆς Προόδου γιὰ μερικὸς μῆνες. Πρὶν ἀποφυλακιστεῖ, κι ἐνῶ βρισκόταν κλεισμένος στὸ Μενδρεσέ, συνέγραψε καὶ ἐξέδωσε, τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1839, ἓνα φυλλάδιο μὲ τίτλο «Ἡ Βασιλεία τῆς Προόδου». Τὸν ἴδιο μῆνα μεταφέρθηκε, ὅπως εἶπαμε, στὶς φυλακὲς τοῦ Ναυπλίου, ἀπ' ὅπου εἶταν ἀδύνατο νὰ συνεχίσει τὴν ἐκδοση τοῦ περιοδικοῦ.

Τὸ παραπάνω φυλλάδιο, πού ἔχει ἀριθμὸ 1, ἐγκαινιάζει μιὰ νέα περίοδο τῆς Προόδου: ἀπὸ δῶ καὶ πέρα τὰ τεύχη τοῦ περιοδικοῦ ἔχουν ἰδιαιτέρο τίτλο τὸ καθένα (πού ἀποτελεῖ σύμπτυξη τοῦ κύριου τίτλου, π.χ. «Οἱ ἔνορκοι τῆς Προόδου», «Ἡ Πρόδος τῆς Μολδαβίας» κλπ.) καὶ ὄχι πάντα σταθερὴ συχνότητα κυκλοφορίας, ἔτσι πού σὲ πρώτη ὄψη δίνουν τὴν ἐντύπωση αὐτοτελῶν ἐντύπων⁴³. Στὴν πραγματικότητα ὅμως πρόκειται γιὰ φυλλάδια τοῦ ἴδιου περιοδικοῦ, τῆς Προόδου, ὅπως ἀποδεικνύει ὁ κοινὸς τίτλος, ἡ συνεχὴς ἀρίθμηση τῶν τευχῶν καὶ τῶν

41. *Ἡ Ὀπισθοδρομία*, 1 Ἰαν. 1840, σ. 247. Μιὰ ἐνδειξη γιὰ τὸ μεγάλο ἀριθμὸ τραβηγμάτων τῆς ἐπανεκδόσης τῆς Προόδου ἀποτελεῖ τὸ γεγονός ὅτι μᾶς ἔχουν διασωθεῖ πολλὰ ἀντίτυπα, σὲ δημόσιες καὶ ἰδιωτικὲς βιβλιοθήκες.

42. *Πρόδος* (β' ἐκδ.), τόμ. Β', σ. δ' ἐξωφύλλου.

43. Μ' αὐτὸ τὸ αἰτιολογικὸ οἱ Γκίνης-Μέξας τὰ περιέλαβαν στὴν *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία* (βλ. τόμ. Α', σ. XIV). Ὡστόσο ὀρισμένα ἀπ' αὐτὰ ὑπάρχουν καὶ στὸν *Κατάλογο ἐλληνικῶν ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν* τοῦ Δ. Σ. Γκίνη (Ἀθ. 1967, ἀρ. 501, 502, 559).

τόμων, ή συνεχής, συχνά, σελιδαρίθμηση και τὸ ὁμοίμορφο σχῆμα τους.

Ἀπὸ τῆς νέας αὐτῆς περιόδου τῆς Προόδου, πού καλύπτει τὰ χρόνια 1839-1854, γνωρίζουμε περὶ τὰ 35 τεύχη⁴⁴: 8 στὰ 1839, 8 στὰ 1840, 4 στὰ 1841, 3 στὰ 1842, 1 στὰ 1843, 7 στὰ 1844, 1 στὰ 1845, 1 στὰ 1848, 1 στὰ 1851 καὶ 1 στὰ 1854. Στὰ γνωστὰ αὐτὰ τεύχη πρέπει νὰ προσθέσουμε ἀκόμη: 2 πού μαρτυροῦνται, ἀλλὰ λανθάνουν (τχ. 6, Ἰουνίου-Ἰουλίου 1840⁴⁵ καὶ τχ. 3 τοῦ 1844)⁴⁶, μιὰ ἐπανεκδοση τοῦ τχ. 1 (1839)⁴⁷ καὶ μιὰ μετάφραση στὰ γαλλικὰ τοῦ τχ. 5 (1840)⁴⁸. Πιθανῶς ὑπάρχουν καὶ ἄλλα πού λανθάνουν⁴⁹. Ἡ συχνότητα ἐκδοσης τῆς Προόδου, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν παραπάνω καταγραφή, εἶναι ἀσταθής, μὲ ἰδιαίτερα μεγάλα κενά. Πρόθεση τοῦ Σοφιανόπουλου εἶναι νὰ βγάζει ἕνα τεῦχος τὸ μῆνα, ἀλλὰ δὲν τὰ καταφέρνει παρὰ γιὰ ὀρισμένα διαστήματα (στὰ 1839, 1840, 1844)· τὶς περισσότερες φορές ἡ ἐκδοση τοῦ περιοδικοῦ ἀναστέλλεται γιὰ μῆνες κι ὀλόκληρα χρόνια.

Τὰ τεύχη τῆς Προόδου πού ἐξετάζουμε ἐδῶ βγαίνουν σὲ δύο σχήματα, σὲ 160 (0.16×0.11 περίπου) τὰ τχ. τῆς περιόδου 1839-1842, σὲ 80 τὰ τχ. τῆς περιόδου 1843-1854. Ὁ ἀριθμὸς τῶν σελίδων τους εἶναι 32 στὴν πρώτη περίοδο καὶ μικρότερος στὴ δεύτερη (ἀπὸ 8 ἕως 24 περίπου). Τὰ 8 τεύχη τοῦ 1839 ἔχουν μαζὶ μὲ τὰ τχ. 1-5 τοῦ 1840 συνεχῆ σελιδαρίθμηση· τὸ ἴδιο καὶ τὸ μοναδικὸ τεῦχος τοῦ 1843 μαζὶ μὲ τὸ τχ. 1 τοῦ 1844. Τὸ σύνολο τῶν τευχῶν ἐνὸς χρόνου ἔχει, τὶς περισσότερες φορές, συνεχῆ αὐξουσα ἀρίθμηση. Συνεχίζεται, τέλος, ἀπὸ

44. Βλ. παρακάτω Ἀναλυτικὸ Πίνακα, σ. 223 ἐξ.

45. *Τῶν Ἑλλήνων ἡ ἰσότης*, 1 Σεπτ. 1840, σ. 1. *Ἡ ἰσότης τῆς Προόδου*, 15 Αὐγ. 1840, σ. 4.

46. *Τὰ δικαστήρια τῆς Προόδου*, 1 Φεβρ. 1844, σ. 1: ἐδῶ γίνεται λόγος γιὰ τρία ἐκδεδομένα φυλλάδια τῆς Προόδου στὰ 1844, ἀπὸ τὰ ὁποῖα γνωρίζουμε μόνο τὰ δύο.

47. Στὴν ἐπανεκδοση προστίθεται μιὰ ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς Ἑπτανήσιους (σ. 30-31). Ὁ ἀριθμὸς τῶν σελίδων ὅμως παραμένει ὁ ἴδιος μὲ τὴν ἀνασελιδοποίηση τοῦ φυλλαδίου.

48. Μιὰ εἰδηση στὸ τχ. *Ἡ ἀνάστασις τῆς Μεσογείου* (1 Μαΐου 1840, σ. 400) μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὡς τὸ τέλος τοῦ χρόνου θὰ ἔχουν ἐπανεκδοθεῖ στὰ γαλλικὰ καὶ τὰ τχ. 1-4 τοῦ 1840. Δὲν φαίνεται νὰ βγῆκαν.

49. Τὸ τχ. *Ἡ σωτηρία τῆς Ἑλλάδος* (1848) ἔχει ἀριθμὸ 6. Δὲν γνωρίζουμε ὅμως ἄλλο τεῦχος, οὔτε στὰ 1848, οὔτε στὰ δύο προηγούμενα χρόνια λανθάνουν ἐπομένως οἱ ἀρ. 1-5. Πρέπει νὰ σημειώσω ὅτι *Ἡ σωτηρία τῆς Ἑλλάδος* δὲν ἔχει στὸν τίτλο του τὴ λέξη Πρόοδος. Τὸ ἐντάσσω ὅμως, ἂν καὶ μὲ ἐπιφύλαξη, στὴν σειρά τῆς Προόδου, γιατί δὲν διαφέρει, ὡς πρὸς τὰ γενικὰ χαρακτηριστικά του, ἀπὸ τὰ ἄλλα τεύχη τοῦ περιοδικοῦ.

τά 1836, ἡ ἀρίθμηση κατὰ τόμους (ἔτη), με τομὴ τὸν πρῶτο μῆνα τῆς ἐκδοσης τοῦ περιοδικοῦ (Ἰούλιο) ἢ τὴν ἀρχὴ κάθε χρόνου. Στὸ μοναδικό, γνωστό, τεῦχος τοῦ 1845 σημειώνεται ἔτος Γ'. Τὰ τρία τεύχη τῆς περιόδου 1848-1854 δὲν ἔχουν σχετικὴ ἔνδειξη.

Ἡ Πρόοδος συνεχίζει πάντα νὰ ἔχει ἕναν κύριο τίτλο ἐξωφύλλου κι ἕναν ἐσωτερικὸ ψευδότιτλο, ὄχι πάντα ὅμοιο με τὸν πρῶτο. Στὸν ψευδότιτλο μπαίνει καὶ ἡ ἀκριβὴς χρονολογία τῆς ἐκδοσης τοῦ τεύχους: χρόνος, μῆνας, κάποτε καὶ ἡμέρα. Οἱ μῆνες ὅμως δὲν ἀναγράφονται με τὶς καθιερωμένες ὀνομασίες τους· ἔχουν ἀντικατασταθεῖ με διάφορα ὀνόματα προσώπων, ἀρχαίων καὶ σύγχρονων, πού φημιζόνταν γιὰ τὴ σοφία καὶ τὴν ἀρετὴ τους καὶ πού ἀνταποκρίνονταν, βέβαια, στὶς ἰδεολογικὲς προτιμήσεις τοῦ Σοφιανόπουλου. Οἱ καθιερωμένες ὀνομασίες τῶν μηνῶν παραθέτονται (πάντα σὲ παρένθεση) γιὰ νὰ διευκολύνουν ἀπλῶς τὴν ἀντιστοιχία με τὰ νέα ὀνόματα. Ἔτσι, ὁ Ἰανουάριος γίνεταὶ Ἄριστειδης, ὁ Φεβρουάριος: Ρουσσώ, ὁ Μάρτιος: Φραγκλίνος, ὁ Ἀπρίλιος: Ὁκονέλλος, ὁ Μάιος: Βρουσσαῖος. ὁ Αὐγουστος: Σωκράτης, ὁ Σεπτέμβριος: Πλάτων, ὁ Ὀκτώβριος: Ξενοφῶν, ὁ Νοέμβριος: Θεμιστοκλῆς, ὁ Δεκέμβριος: Χρυσόστομος. Τὰ ὀνόματα τῶν μηνῶν Ἰουνίου καὶ Ἰουλίου μένουν ἀμετάβλητα. Ἡ Κυριακὴ, ὅποτε δηλώνετα, ὀνομάζετα Ἀλήθεια. Τὸ ἰδιότυπο αὐτὸ μηνολόγιο, πού ὁ Σοφιανόπουλος τὸ χρησιμοποιεῖ καὶ στὸν «Σωκράτη» του καθὼς καὶ σὲ διάφορα ἄλλα δημοσιεύματά του, καθιερώνετα σταδιακὰ στὰ χρόνια 1838-1840⁵⁰ καὶ

50. Οἱ μετονομασίες τῶν μηνῶν Ἰανουαρίου - Φεβρουαρίου καὶ Αὐγούστου - Δεκεμβρίου εἶχαν ὀλοκληρωθεῖ, κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Σοφιανόπουλου, ὡς τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1838 (βλ. *Ἡ ἀποληξία τοῦ πατρὸς τῆς Προόδου*, 2 Φεβρ. 1840, σ. 275), δὲν χρησιμοποιοῦντο ὅμως πρὶν ἀπὸ τὸν Αὐγουστο τοῦ 1838: τὸ φυλλάδιο πού ἐγκαινιάζει τὸ νέο μηνολόγιο εἶναι *Ἡ στέφης τῆς Προόδου* τῆς 15 Αὐγ. 1838, ὅπου ὁ Αὐγουστος μετονομάζετα σὲ «Σωκράτη». Τὰ ὑπόλοιπα ὀνόματα ἀρχίζουν νὰ χρησιμοποιοῦνται στὰ χρόνια 1838-1840, στὴν *Πρόοδο* ἢ τὸν *Σωκράτη*. Σὲ μιὰ περίπτωση ἡ ἀντιστοιχία τῶν ὀνομάτων τῶν μηνῶν διαταράσσεται: ὁ Νοέμβριος καλεῖτα Ξενοφῶν καὶ ὄχι Θεμιστοκλῆς (βλ. *Ὁ βασιλεὺς τῆς Προόδου*, 1 Νοεμβρ. 1844. Πβ. καὶ *Ἡ Πρόοδος καὶ ἡ τετραπλὴ συμμαχία*, 1 Ἰαν. 1841, σ. 31). Στὰ 1840 καθιερώνονται καὶ οἱ μετονομασίες τῶν μηνῶν Μαρτίου, Ἀπριλίου, Μαΐου σὲ Φραγκλίνο, Ὁκονέλλο, Βρουσσαῖο. Ὁ Ὁκονέλλος (O'Connell, 1775-1847), Ἴρλανδὸς βουλευτὴς στὴν ἀγγλικὴ Βουλὴ καὶ φημισμένος ρήτορας, εἶχε διακριθεῖ γιὰ τοὺς ἀγῶνες του ὑπὲρ τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἱρλανδικοῦ λαοῦ. Ὁ Βρουσσαῖος (F. J. V. Broussais, 1772-1838) εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα ὀνόματα τῆς ἱατρικῆς στὴ Γαλλία. Ὁ Σοφιανόπουλος τὸν εἶχε γνωρίσει κατὰ τὴ διαμονὴ του στὴ Γαλλία (1826-1832), τὴν ἐποχὴ πού συνέγραφε τὸ βιβλίο του

διατηρείται ως τὰ 1845, τουλάχιστο⁵¹. Στὰ μεταγενέστερα τεύχη τῆς Προόδου ἐπανέρχονται οἱ κανονικὲς ὀνομασίες τῶν μηνῶν· τὸ ἴδιο γίνονται καὶ στὶς δύο ἐφημερίδες, τὸν «Σωκράτη» καὶ τὸν «Νέο Κόσμο».

Βιβλιογραφικὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει μιὰ ἀκόμη ἰδιοτυπία τῆς Προόδου: σὲ ὀρισμένα τεύχη τοῦ περιοδικοῦ ὑπάρχουν ἐνσωματωμένα φυλλάδια τοῦ «Σωκράτη», τὰ ὅποια καταλαμβάνουν λίγες σελίδες, στὸ τέλος πάντα τοῦ περιοδικοῦ. Τὰ φυλλάδια αὐτά, χωρὶς δική τους σελιδαρίθμηση, ἔχουν αὐξοῦντα ἀριθμὸ καὶ χρονολογία, στοιχεῖα ποὺ ταυτίζονται μ' ἐκεῖνα τῶν ἀντίστοιχων τευχῶν τῆς Προόδου. Ἐξαιρέση σ' αὐτὸ τὸν κανόνα ἀποτελοῦν δύο φυλλάδια τοῦ «Σωκράτη», ποὺ ἐνῶ συνεχίδονται μὲ τὰ τχ. 6 καὶ 8 (1839) τῆς Προόδου, ἔχουν διαφορετικούς ἀριθμούς.

Τὰ ἐνσωματωμένα φυλλάδια τοῦ «Σωκράτη» ποὺ ξέρουμε ἀνέρχονται σὲ 14 καὶ περιέχονται σὲ δύο τεύχη τοῦ 1839 (ἀρ. 6, 8), στὰ ὁχτῶ τεύχη τοῦ 1840 καὶ στὰ τέσσερα τοῦ 1841. Ἡ συνέκδοση τῶν δύο ἐντύπων ἀποσκοποῦσε στὴν ἀναπλήρωση τοῦ κενοῦ ποὺ προκάλεσε ἡ ἀναστολή τῆς αὐτοτελοῦς ἐκδόσεως τοῦ «Σωκράτη» στὰ 1839 (λείπουν δύο φυλλάδια) καὶ στὰ 1840-1841⁵². Στὰ μισὰ περίπου ἀπὸ τὰ 14 παραπάνω τεύχη τῆς Προόδου ἡ συνέκδοση δηλώνεται στὸ ἐξώφυλλο μὲ τὸν τίτλο: «Ἡ Πρόοδος (ὁμοῦ) καὶ ὁ Σωκράτης».

Στὰ τρία πρῶτα χρόνια τῆς κυκλοφορίας της ἡ Πρόοδος τυπώονταν, ὅπως ἀναφέραμε, στὰ τυπογραφεῖα τοῦ Ι. Φιλήμονα καὶ τοῦ Α. Κορομηλά, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1839 τυπώνεται ἡ στήν «Τυπογραφία τῆς Προόδου». Ἡ σύστασή της ἔγινε στὸ τέλος τοῦ προηγούμενου χρόνου. Τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1838 ὁ Σοφιανόπουλος, μαζὶ μὲ τὸν «ἐφημεριδογράφου» Κων. Καστόρχη καὶ τὸν τυπογράφο Γ. Βλασσαρίδη ἀγοράζουν ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Ρουζιῶ ἓνα ξύλινο πιεστήριο, τυπογραφικὰ στοιχεῖα «καὶ ἄλλα διάφορα σκευὴ ἀναγκαῖα» γιὰ 1.800 δρχ., ποὺ καταβάλλονται ἀπὸ τοὺς τρεῖς μετόχους σὲ ἴσα μερίδια⁵³. Στὸ σχετικὸ συμφωνητικὸ ἀναφέρεται, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, ὅτι τὸ τυπογραφεῖο θὰ ἐγκατασταθεῖ στὸ σπίτι τοῦ Σοφιανόπουλου· ὁ Βλασσαρί-

Rélation des épidémies du cholera-morbus, Παρίσι 1832 (βλ. σ. 111). Ὅρισμένες ἀπὸ τίς ὑποσημειώσεις τοῦ βιβλίου ὑπογράφονται ἀπὸ τὸν Broussais.

51. Βλ. Ἡ Πρόοδος τοῦ αὐτοκράτορος Νικολάου, 1 Ἰαν. 1845. Ὡστόσο ἀπὸ τὸν Μάιο τοῦ 1844 ὁ Σωκράτης ἔχει ἐπιστρέψει στὸ κανονικὸ μνηολόγιο.

52. Βλ. παραπάνω σημ. 2.

53. Ἀρχειοφυλακεῖο Συμβολαιογραφικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν (συμβολαιογράφος Κ. Φιλαλήθης, ἀρ. 452/11.12.1838).

δης «θὰ διευθύνει τυπογραφικῶς τὸ κατάστημα», ὁ Καστόρχης θὰ ἀναλάβει τὴ συγγραφή καὶ τὴν ἐκδοσὴ τῆς ἐφημερίδας «Ὁ Σωκράτης», ἐνῶ ὁ Σοφιανόπουλος θὰ ἐπιμελεῖται τὴν ἐκδοσὴ τῆς Προόδου καὶ ὅποιων ἄλλων ἐντύπων θὰ συνέγραφε ἢ θὰ μετέφραζε⁵⁴. Ἐξὶ μῆνες ἀργότερα, τὸν Μάιο τοῦ 1839, ὁ Κων. Καστόρχης ἀποχώρησε ἀπὸ τὴν «Τυπογραφία τῆς Προόδου», πουλώντας τὸ μερίδιό του στὸν Σοφιανόπουλο⁵⁵.

Τὸ πρῶτο φυλλάδιο τῆς «Τυπογραφίας τῆς Προόδου» εἶναι «Ὁ Σωκράτης» τῆς 15.12.1838. Λειτουργήσε ὡς τὰ 1846 καὶ ἐδῶ βγήκαν ὅλα τὰ ἐντυπα («Πρόοδος», «Σωκράτης» κ.ἄ.) ποὺ ἐξέδωσε ὁ Σοφιανόπουλος αὐτὴ τὴν περίοδο. Τὴ διευθύνσῃ της εἶχαν διαδοχικὰ: ὁ Κωνστ. Καστόρχης, ὁ Γ. Α. Βλασσαρίδης, ὁ Ν. Παμπούκης καὶ ὁ Ν. Λαγκαδάς. Ὁ τελευταῖος ἐξέδωσε μόνον «Σωκράτη» (1845-1846). Ὁ Καστόρχης δούλεψε στὴν Πρόοδο ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1838 ὡς τὸν Μάιο τοῦ 1839 καὶ κατόπιν ἄνοιξε δικό του τυπογραφεῖο⁵⁶. Τὸν διαδέχτηκε ὁ Βλασσαρίδης (Ἰούν. 1839 - Ἀπρ. 1844), ποὺ ἀποχώρησε γιὰ νὰ ἀνοίξει καὶ αὐτὸς τυπογραφεῖο⁵⁷. Ὁ Ν. Παμπούκης δὲν ἔβγαλε παρὰ ἓνα μόνον τεῦχος Προόδου (ἀρ. 8/1844). Ἀπὸ τὴν «Τυπογραφία τῆς Προόδου» βγήκε ἀκόμη τὸ μοναδικὸ τεῦχος τοῦ 1845 καὶ τὸν ἐπόμενον

54. Τὴν ἐποχὴ ποὺ συντάσσεται τὸ παραπάνω συμφωνητικὸ ὁ Σοφιανόπουλος βρίσκεται φυλακισμένος στὸ Μενδρεσέ. Ὡστόσο συνεχίζει καὶ ἀπὸ ἐκεῖ τὴ δημοσιογραφικὴ του δραστηριότητα μὲ ἄρθρα, κυρίως, ποὺ δημοσιεύονται στὸ «Σωκράτη»· τὸ γεγονός αὐτὸ θεωρήθηκε ὡς ἀφορμὴ γιὰ τὴ μεταφορὰ του ἀπὸ τὸ Μενδρεσέ στὶς φυλακὲς τοῦ Ναυπλίου (ἐφ. Ἀθηνᾶ, 25 Ἰαν. 1839). Ὡς τὴν ἀποφυλάκιση τοῦ Σοφιανόπουλου (Ἀπρ. 1839) τίς δοσοληψίες καὶ, προφανῶς, τὴ σύνταξη τοῦ «Σωκράτη», εἶγε ἀναλάβει ὁ Καστόρχης (Σωκράτης, ἀρ. 21, 4 Ἰουν. 1839).

55. Ἀρχειοφυλακεῖο Συμβολαιογραφικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν (συμβολαιογράφος Κ. Φιλαλήθης, ἀρ. 856/30 Μαΐου 1839).

56. Ἡ ἀνακοίνωση τῆς ἀποχώρησής του ἀπὸ τὴν Πρόοδο εἶναι δημοσιευμένη στὸν Σωκράτη, ἀρ. 21, 4 Ἰουν. 1839. Ὁ Καστόρχης εἶχε ἀρχίσει νὰ τυπώνει καὶ τὸν Α' τόμο τῆς ἐπανεκδόσεως τῆς Προόδου, ὅπως δηλώνεται στὸ ἐσώφυλλο· δὲν πρόλαβε ὅμως νὰ τὸν ὀλοκληρώσει, γι' αὐτὸ στὸ ἐξώφυλλο καὶ τῶν δύο τόμων ὑπάρχει τὸ ὄνομα τοῦ Γ. Βλασσαρίδη. Γιὰ τὸν Καστόρχη ὡς ἰδιοκτήτη καὶ συνιδιοκτήτη τυπογραφεῖου βλ. Δ. Σκ. Πικραμένου - Ἰωάννα Ζαμπάφτη, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία Α. Γκίνη - Β. Μέξας, Πίνακες ἐκδοτῶν καὶ τόπων ἐκδόσεως, Ἀθ. 1971, σ. 31.

57. Βλ. Δ. Σκ. Πικραμένου - Ἰωάννα Ζαμπάφτη, ὁ.π., σ. 11. Ἀπὸ τὴν τυπογραφία τοῦ Βλασσαρίδη γνωρίζουμε βιβλία στὰ 1846 καὶ 1847. Ἐπομένως σ' αὐτὰ περίπου τὰ χρόνια πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ ὁ ἀχρονολόγητος «Βίος τοῦ Σωκράτους. Ἐκ τῆς τυπογραφίας Γ. Βλασσαρίδου», τὸν ὁποῖο οἱ Γκίνης-Μέξας (ἀρ. 10365) χρονολογοῦν (πιθανῶς) στὰ 1840.

χρόνο έκλεισε⁵⁸. Τὰ τρία τελευταῖα τεύχη τοῦ περιοδικοῦ (1848, 1851, 1854) βγήκαν ἀλλοῦ: τὸ πρῶτο στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Χ. Νικολαΐδη-Φιλαδελφέα καὶ τὰ ἄλλα δύο στὸ τυπογραφεῖο τῶν Φ. Καραμπίνη καὶ Κ. Βάφα.

Ἡ σύνταξη τῆς Προόδου εἶταν σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου ἔργο τοῦ Σοφιανόπουλου, ὅπως ὁ ἴδιος καὶ οἱ σύγχρονοὶ του βεβαιώνουν καὶ ὅπως ἀποκαλύπτουν τὰ περιεχόμενα καὶ τὸ ἰδιόρρυθμο, προσωπικὸ ὄφος τοῦ περιοδικοῦ. Ἀλλὰ ἀπὸ τὸ 1839 καὶ ὕστερα τὸ ὄνομα τοῦ Σοφιανόπουλου σπάνια ἀναγράφεται στὸν τίτλο τῆς Προόδου. Ἀντὶ γι' αὐτὸ βρίσκουμε νὰ ὑπογράφονται ὡς «συγγραφεῖς», στὴν τελευταία σελίδα κάθε τεύχους, ἄλλα ὀνόματα, ποὺ ἀλλάζουν ἢ ἐπανερχονται ἀπὸ τεῦχος σὲ τεῦχος. Δὲν πρόκειται ὁμῶς γιὰ πραγματικὸς συγγραφεῖς τῆς Προόδου, ἀλλὰ γιὰ πρόσωπα ἐπιφορτισμένα μὲ τὴν εὐθύνη τῆς ἐκδοσης τοῦ περιοδικοῦ, σύμφωνα μὲ τὸ νόμο περὶ Τύπου, ποὺ ἀπαιτοῦσε νὰ ὑπογράφεται κάθε ἐκδιδόμενο περιοδικὸ ἢ ἐφημερίδα ἀπὸ ἓνα ἀπεύθυντο συντάκτη). Ὑπενθυμίζω ὅτι ἡ πρακτικὴ αὐτὴ ἀποτελεῖ κανόνα γιὰ τὶς ἐφημερίδες τῆς ἐποχῆς: τὰ ὀνόματα τῶν πραγματικῶν συντακτῶν τοὺς δὲν ἐμφανίζονται παρὰ σπάνια, καλυμμένα πίσω ἀπὸ τοὺς «ἐξυλινοὺς» ὑπεύθυνους συντάκτες — κατὰ τὴν ἔκφραση μιᾶς ἐφημερίδας τῆς ἐποχῆς⁵⁹.

Ὡς συγγραφεῖς τῆς Προόδου ὑπογράφουν τὰ ἀκόλουθα, ἐλάχιστα γνωστά, πρόσωπα: Ν. Δρυμωνιάδης (1839), Γ. Π. Παπαζαφειρόπουλος (1839-1841), Παν. Δ. Σαλωνιτίδης (1840), Μιλτιάδης Κυπαρίσσης (1840), Ἡλίας Στεφανόπουλος (1840), Γ. Σπυρίδωνος (1840), Γ. Πανᾶς (1841), Δ. Γεννήσερλης (1841-1842), Θρασύβουλος Γ. Σοβάτζογλου (1841), Θ. Σακελλαρίου (1842)⁶⁰. Ἀπὸ τοὺς δέκα αὐτοὺς «συγ-

58. Τὸν ἴδιο χρόνο (1846) ποὺ κλείνει ἡ «Τυπογραφία τῆς Προόδου» ἐμφανίζεται ἡ «Τυπογραφία Γ. Βλασσαρίδου»: μήπως ὁ Βλασσαρίδης ἀποχωρώντας ἀγόρασε ἀπὸ τὸν Σοφιανόπουλο ὀλόκληρο τὸ τυπογραφεῖο τῆς Προόδου;

59. ἐφ. *Ἡ Ἀναγεννηθεῖσα Ἑλλάς*, ἀρ. 37, 28 Ὀκτ./9 Νοεμβρ. 1836. Τὰ σχετικὰ μὲ τοὺς ὑπεύθυνους συντάκτες περιλαμβάνονται στοὺς νόμους περὶ Τύπου τοῦ 1833 καὶ τοῦ 1837. Βλ. παραπάνω σημ. 9. Ἡ διαφορά στὴν περίπτωση τῆς Προόδου εἶναι ὅτι στὴ θέση τοῦ ὑπεύθυνου συντάκτη ὑπάρχει ὁ «συγγραφεὺς». Φαίνεται ὁμῶς ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια ἰδιότητα, ἀφοῦ ὑπεύθυνοι συντάκτες τοῦ «Σωκράτη» ἐμφανίζονται καὶ ὡς συγγραφεῖς τῆς Προόδου.

60. Ὅρισμένοι ἀπὸ τοὺς «συγγραφεῖς» τῆς Προόδου εἶναι, ὅπως σημειώσαμε παραπάνω, καὶ ὑπεύθυνοι συντάκτες τοῦ «Σωκράτη». Ἐπιπλέον ὑπογράφονται στὸ «Σωκράτη» ὡς ὑπεύθυνοι συντάκτες οἱ ἀκόλουθοι: Γεώργ. Δημητρίου (1839), Γεώργ. Παναγιώτου (1839), Στρατῆς Σκλαβοῦνος (1842), Π. Σίμος (1844), Ν. Παμπούκης (1844, 1845), Γ. Λαγκαδᾶς (1845, 1846) καὶ Π. Ἀναγνωστόπουλος

γραφεῖς» ὁ πρῶτος καὶ ὁ δεύτερος ὑπογράφουν σὲ 7 καὶ 5, ἀντίστοιχα, τεύχη, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι σὲ 1-3. Τρία τεύχη τοῦ 1844 βγαίνουν μὲ τὸ ὄνομα τῶν παιδιῶν τοῦ Σοφιανόπουλου, Ἀθηνόδωρου καὶ Χαρίλαου —ἡλικίας τότε 10 καὶ 6 χρονῶν, ἀντίστοιχα— ποὺ ἀποκαλοῦνται «συνυπεύθυνοι καὶ διάδοχοι τῆς Βασιλείας τῆς Προόδου». Τὸ ὄνομα τοῦ Σοφιανόπουλου δὲν ἀπαντᾶται παρὰ λίγες φορές στοὺς τίτλους τῶν τευχῶν τῆς Προόδου (1843, 1848, 1851, 1854): ὁ ἴδιος ὅμως ὑπογράφει πολὺ συχνὰ κείμενα τοῦ περιοδικοῦ, ἐπάνωμα ἢ ψευδώνυμα («ὁ πατήρ τῆς Προόδου»).

Σημειώσαμε παραπάνω τὴν ἀρρυθμία καὶ τὶς διακοπὲς ποὺ παρουσιάζει ἡ ἐκδοση τῆς Προόδου, ἰδίως μετὰ τὰ 1841. Τοῦτο ὀφείλεται σὲ τρεῖς, κυρίως, λόγους: α) στὶς διώξεις ποὺ συνεχίζει νὰ ὑφίσταται ὁ Σοφιανόπουλος γιὰ παραβάσεις τοῦ νόμου περὶ Τύπου, β) στὶς πολιτικὲς του ἐνασχολήσεις καὶ γ) στὶς παράλληλες ἐκδοτικὲς του δραστηριότητες.

Στὰ 1844 ὁ Σοφιανόπουλος γράφει ὅτι ἀπὸ τὸ 1836 ἔχει ὑποστῆ 32 δίκες γιὰ τὴν Πρόοδο καὶ τὸν Σωκράτη μαζί⁶¹. Ὁ ἀριθμὸς φαίνεται, σὲ πρώτη ὄψη, ὑπερβολικὸς, ἀλλὰ δὲν εἶναι. Οἱ 32 δίκες δὲν ἀντιστοιχοῦν σὲ 32 διώξεις, ἀλλὰ ἀποτελοῦν τὸ σύνολο τῶν δικῶν γιὰ λιγότερα παραπτώματα, ποὺ ἡ ὀριστικὴ ἐκδίκασή τους καθυστεροῦσε, εἴτε γιατί ὁ Σοφιανόπουλος ἀπέφευγε νὰ ἐμφανιστεῖ, ἐπικαλούμενος, συστηματικὰ, λόγους ὑγείας, εἴτε γιατί προσέβαλλε τὶς ἀποφάσεις τῶν κατώτερων δικαστηρίων, προσφεύγοντας στὸν Ἄρειο Πάγο. Ἀπὸ τὶς διώξεις τοῦ Σοφιανόπουλου μετὰ τὴν ἀποφυλάκισή του (1839) γνωρίζουμε δύο, μία στὰ 1842 καὶ μία στὰ 1844, ποὺ ἐπηρέασαν τὴν ὀμαλὴ ἐκδοση τῆς Προόδου.

Τὸν Αὐγούστο τοῦ 1842 ἡ Εἰσαγγελία Πρωτοδικῶν κατάσχεσε τὸ τχ. Ἰούλ.-Αὐγ. 1842, μὲ τίτλο «Ὁ βασιλεὺς τῶν Γάλλων εἴτε σύγγραμμα πένθιμον», ἀφιερωμένο στὸ γιὸ τοῦ βασιλιᾶ Λουδοβίκου-Φιλίππου, ποὺ εἶχε σκοτωθεῖ σὲ ἀτύχημα τὸν Ἰούλιο τοῦ ἴδιου χρόνου. Αἰτία γιὰ τὴν κατάσχεση ἦταν μιὰ ἐκτίμηση τοῦ Σοφιανόπουλου γιὰ τὰ ἑλληνικὰ πολιτικὰ πράγματα, ποὺ διατυπωνόταν συνοπτικὰ σὲ ἐκτενῆ ἐπιστολικὴ πραγματεία, ἀπευθυνόμενη στὸ βασιλιά τῆς Γαλλίας: ὀλόκληρη ἡ Ἑλλάδα, ἔγραφε, ξεσηκώθηκε στὸ παρελθὸν κατὰ τοῦ Καποδίστρια, ζητώντας του «νὰ συγκαλέσῃ τὸ ἔθνος, καὶ ἀποτυγχάνει: ἀλλὰ

(1847-48). Τὰ ὀνόματα τῶν «συγγραφέων» τῆς Προόδου ὁ Κυρ. Ντελόπουλος (*Νεοελληνικὰ φιλολογικὰ ψευδώνυμα*, Ἀθ. 1967, σ. 67) τὰ θεωρεῖ ψευδώνυμα τοῦ Σοφιανόπουλου. Τὸ λάθος αὐτὸ ὑπάρχει καὶ στὸ εὔρεθριο τῆς *Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας* Γκίνη-Μέξα (τόμ. Γ'), ποὺ ἀποτελεῖ τὴν πηγὴ τοῦ Ντελόπουλου.

61. *Σωκράτης*, ἀρ. 3, 27 Μαΐου 1844.

τριῶν παράδων φυσέκιον ἐκατόρθωσεν τὸ ἀπευκαῖον τοῦτο ἔργον»⁶². Ἡ φράση «τριῶν παράδων φυσέκιον» θεωρήθηκε ὅτι «προεφήτευε περὶ τῆς ἐνεστώσης Κυβερνήσεως τὸ αὐτὸ τέλος τοῦ Καποδιστρίου»⁶³. Μὲ τὴν κατηγορία αὐτὴ ὁ Σοφιανόπουλος πέρασε ἀπὸ δίκη καὶ κινδύνευε, ὅπως λέει ὁ ἴδιος, νὰ καταδικαστεῖ σὲ 18 χρόνια φυλακὴ⁶⁴. Ἡ δίωξή του αὐτὴ ἦταν, ἴσως, μιὰ ἀπὸ τὶς αἰτίες νὰ ἀναστείλει τὴν ἔκδοση τῆς Προόδου περισσότερο ἀπὸ ἓνα χρόνο.

Τὸν Μάιο τοῦ 1844 ὁ Σοφιανόπουλος παραπέμπεται στὸ Πλημμελειοδικεῖο μὲ ἀφορμὴ τὸ φυλλάδιο «Ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Προόδου» (1.4.1844). Ἡ κατηγορία ποῦ διατυπώνεται ἐναντίον του εἶναι ὅτι τὸ φυλλάδιο (σ. 3-4) περιέχει ἐκφράσεις ποῦ προσβάλλουν τὸ δόγμα τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, τὸ Ἅγιο Πνεῦμα καί, ἰδιαίτερα, τὴ Θεοτόκο⁶⁵. Τὴν παραπομπή του στὴ δικαιοσύνη ἀκολούθησε μιὰ ἐγκύκλιος τῆς Ἱερᾶς Συνόδου «πρὸς ἅπαντας τοὺς κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπικράτειαν εὐσεβεῖς καὶ ὀρθοδόξους Χριστιανούς» (ἀπὸ 10.5.1844), στὴν ὁποία ὁ Σοφιανόπουλος ἀποκαλεῖται «ὄργανον τοῦ σατανᾶ» καὶ συγκαταλέγεται στοὺς ἐχθροὺς τοῦ Χριστιανισμοῦ, δίπλα στὸν Χριστόδουλο Ἀκαρνάνα καὶ τὸν Θεόφιλο Καῖρη, ἐνῶ τὸ φυλλάδιό του χαρακτηρίζεται ὡς «πονημάτιον γεγραμμένον ἀληθῶς κατ' ἔμπνευσιν σατανικὴν» καὶ παραδίδεται στὸ «αἰώνιον ἀνάθεμα»⁶⁶. Ἡ δίωξη αὐτὴ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ σταματήσῃ ἡ ἔκδοση τῆς Προόδου ἐπὶ ἑφτά μῆνες.

Ἀπὸ τὸν ἐπόμενο χρόνο, 1845, δὲν γνωρίζουμε παρὰ ἓνα μόνον φυλλάδιο, ποῦ βγήκε τὴν 1 Ἰανουαρίου. Ἡ ἐκδοτικὴ αὐτὴ ἀναστολή τῆς Προόδου πρέπει νὰ συσχετιστεῖ μὲ τὴν πολιτικὴ δραστηριότητα

62. Ὁ βασιλεὺς τῶν Γάλλων, Ἰούλ.-Αὐγ. [1842], σ. 24.

63. ἐφ. Ὁ Ἑλληνικὸς Ταχυδρόμος, ἀρ. 25, 27 Αὐγ. 1842, σ. 149. Πβ. καὶ Αἰών, ἀρ. 377, 23 Αὐγ. 1842.

64. Ἡ Πρόοδος τῶν ἐπιλεγόμενων, 15 Ἰαν. 1844, σ. 8. Τὰ δικαστήρια τῆς Προόδου, 1 Φεβρ. 1844, σ. 9.

65. ἐφ. Καρτερία, ἀρ. 92, 8 Ὀκτ. 1845, ὅπου δημοσιεύεται ἀπόσπασμα τοῦ Πλημμελειοδικείου Ἀθηνῶν (3 Μαΐου 1844).

66. Ἡ ἐγκύκλιος τῆς Ἱερᾶς Συνόδου κυκλοφόρησε καὶ σὲ αὐτοτελὲς μόνοφυλλο (Γκίνης-Μέξας, ἀρ. 3950). Ἡ καταδίκη τοῦ Σοφιανόπουλου συμπίπτει μὲ μιὰ ἐποχὴ σκληρύνσεως τῆς Ἐκκλησίας ἀπέναντι σὲ δογματικὲς παρεκκλίσεις. Τὸν ἐπόμενο χρόνο (1845) ἀποκηρύσσεται καὶ ἡ «Ἀπολογία» τοῦ ἱεραπόστολου Ἰωνᾶ Κίνγκ. Τὸ κείμενο τῆς ἀποκήρυξης διαβάζεται στὴν Καπνικαρέα καὶ τὸ ἐκκλησιαστικὸν ἔσοπὸν σὲ ἀναθέματα κατὰ τοῦ Κίνγκ, ἀλλὰ καὶ κατὰ τοῦ Σοφιανόπουλου, ὕβριστῆ τῆς Θεοτόκου: «Βοῆ τρομερὰ ἠκούσθη Ἀνάθεμα τὸν Σοφιανόπουλον!!». Βλ. ἐφ. Αἰών, ἀρ. 647, 15 Αὐγ. 1845.

πού αναπτύσσει ο Σοφιανόπουλος σ' αυτό το χρόνο. Το καλοκαίρι του 1845 κατεβαίνει—μέ την υποστήριξη του Κωλέττη—στις έπαναληπτικές έκλογές τής περιοχής Καλαβρύτων και εκλέγεται βουλευτής—λειτούργημα πού δὲν ἔμελλε νὰ ἀσκήσει, ἀφοῦ τὸν Ὀκτώβριο τῆς ἴδιας χρονιᾶς τὰ ἐκλογικὰ ἀποτελέσματα ἀκυρώθηκαν⁶⁷. Μιὰ σύγχρονη μαρτυρία, προερχόμενη ἀπὸ τὸν «Αἰὼνα» (ἀρ. 635, 30.6.1845) ἀποδίδει τὴν ἀνακοπὴ τῆς ἔκδοσης τοῦ περιοδικοῦ σὲ προσωπικὴ ἐντολὴ τοῦ Κωλέττη: ἀναφέρει συγκεκριμένα ὅτι ὁ Κωλέττης ἐπέβαλε τὴν παύση τῆς Προόδου, διότι στὸ τχ. τοῦ Ἰανουαρίου 1845 ὁ Σοφιανόπουλος «προφήτεψε» ὅτι στὰ 1850 οἱ Ἕλληνες θὰ ἐκστρατεύσουν καὶ θὰ καταλάβουν τὴν Κωνσταντινούπολη.

Ἄλλες μακρὲς διακοπὲς τῆς Προόδου ὀφείλονται, ὅπως εἴπαμε, στὶς παράλληλες ἐκδοτικὲς του δραστηριότητες: ἐννοοῦμε κυρίως τὸν «Σωκράτη», καὶ τὸ «Νέο Κόσμο», ἐφημερίδες μὲ πολιτικὸ, κατὰ βᾶση, περιεχόμενο πού κυκλοφοροῦν μιὰ φορὰ τῆ βδομάδα—ἀν καὶ ὄχι πάντα σταθερὰ—καὶ οἱ ὁποῖες ἀπαιτοῦσαν, γι' αὐτό, ἰδιαίτερη ἐκδοτικὴ φροντίδα· ἔτσι ἡ Πρόδος, ἀπὸ κάποια στιγμή ἀπασχολοῦσε τὸν Σοφιανόπουλο μόνο πάρεργα. Ὑπάρχουν ἐπίσης καὶ οἱ ἐκδόσεις ἢ ἐπανεκδόσεις αὐτοτελῶν βιβλίων: στὰ 1840 βγάζει τὰ «Ἀπαντα» τοῦ Ἰσοκράτη (τόμοι 2), στὰ 1842 τὸ «Περὶ ἀδικημάτων καὶ ποινῶν» τοῦ Βεκαρία—πρωτοδημοσιευμένα καὶ τὰ δύο ἀπὸ τὸν Κοραῆ—στὰ 1849 τὸ «Ἐγκόλπιον περὶ χολέρας». Μιὰ διακοπὴ τῆς Προόδου ἀπὸ τὸν Μάρτιο ὡς τὸν Ἰούλιο τοῦ 1841 ἀποδίδεται, ἀπὸ τὸν Σοφιανόπουλο, στὴν ἀπασχόλησή του μὲ τὴ διάδοση τοῦ «Ἰσοκράτη»⁶⁸.

Θὰ τελειώσουμε μὲ μιὰ δεύτερη ἀναφορὰ στὶς μαρτυρίες πού διαθέτουμε σχετικὰ μὲ τὰ τραβήγματα καὶ τὴν κυκλοφορία τῆς Προόδου. Ἡ ἐπανεκδόση τῆς «Βασιλείας τῆς Προόδου» (12.1.1839)—δῶδεκα μέρες μετὰ τὴν πρώτη ἔκδοσή της—βγῆκε, κατὰ τὸν Σοφιανόπουλο, σὲ 3.000 ἀντίτυπα⁶⁹, ἀριθμὸς ἰδιαίτερα ὑψηλὸς γιὰ δεύτερη ἔκδοση, ὁ ὁποῖος ἐπιβεβαιώνει τὴν αὔξηση τῆς κυκλοφορίας τοῦ περιοδικοῦ πού ἐπισημάναμε παραπάνω.

Τὰ προβλήματα τῆς διακίνησης τῆς Προόδου πού διαπιστώσαμε στὰ πρῶτα χρόνια τῆς κυκλοφορίας της συνεχίζουν νὰ ὑπάρχουν. Οἱ

67. Βλ. *Πρακτικὰ τῶν συνεδριάσεων τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων*, περίοδος Α', Σύνοδος Α', 18 Αὐγούστου - 31 Ὀκτωβρίου 1845, τ. Δ', σ. 2570-2589, 2590-2621, 2886-2887.

68. *Ἡ Πρόδος τῆς Μολδαβίας*, 1 Ἰουλ. 1841, σ. 16.

69. *Σωκράτης*, ἀρ. 5, 15 Ἰαν. 1839.

ἀναγκῶστες πού καθυστεροῦν ἢ ἀρνοῦνται νὰ πληρώσουν τὴ συνδρομὴ τους, ἰδιαίτερα ἐκεῖνοι στοὺς ὁποίους ἡ ἀποστολὴ τοῦ περιοδικοῦ ἐπιβλήθηκε ἀπὸ τὸν Σοφιανόπουλο, εἶναι πάντα πολλοί. Μὲ συχνές ἀνακοινώσεις ἀπὸ τὴν Πρόοδο ὁ Σοφιανόπουλος γνωστοποιεῖ στὸ κοινὸ ὅτι σταμάτησε νὰ τὴ στέλνει δωρεάν καὶ ζητεῖ ἀπὸ ὅσους δὲν τὴν θέλουν νὰ τοῦ τὴν ἐπιστρέφουν. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς δημοσιευμένες στὴν Πρόοδο ἀνακοινώσεις ὑπάρχουν καὶ χειρόγραφες ὑπομνήσεις, γραμμένες μὲ τὸ χέρι τοῦ Σοφιανόπουλου πάνω στὰ ἐξώφυλλα τοῦ περιοδικοῦ. Ἔτσι, σ' ἓνα τεῦχος ἀποστελλόμενο στὸν διοικητὴ Καλαβρύτων Δ. Νικόπουλο, σημειώνει: «Τέκνον ἐνθυμοῦ ὅτι διὰ νὰ ἀναγιγνώσκουν οἱ Ἕλληνες Πρόοδον, χρειάζονται χιλιάδες προστίμων. Π. Σοφιανόπουλος» (τχ. 15.8.1840). Καὶ σὲ ἓνα ἄλλο τεῦχος, πάλι πρὸς τὸν ἴδιο: «Τέκνον: Στείλει τὴν συνδρομὴν ἐξ χρόνων, διὰ τὴν Πρόοδον» (τχ. 1.7.1841)⁷⁰.

Οἱ συνδρομὲς εἶναι μηνιαῖες ἢ ἐτήσιες καὶ πληρώνονται—ὅταν πληρώνονται—μετὰ τὴν παραλαβὴ τῶν φυλλαδίων. Στὰ 1839 συνεχίζουν νὰ εἶναι 12 δρχ. γιὰ τοὺς κατοίκους τῆς πρωτεύουσας, 6 γιὰ τοὺς φτωχοὺς ἐπαρχιωτὲς καὶ 24 γιὰ τοὺς συνδρομητὲς τοῦ ἐξωτερικοῦ⁷¹. Στὰ 1840 διαμορφώνονται, ἀντίστοιχα, σὲ 0.90 - 0.60 - 1.80 δρχ. τὸ μῆνα. Οἱ τιμὲς μειώνονται στὰ 1844 σὲ 6 δρχ. γιὰ τὸ ἐσωτερικὸ καὶ 12 δρχ. γιὰ τὸ ἐξωτερικὸ, τὸ χρόνο, ἐνῶ στὰ 1851 ἀνεβαίνουν σὲ 10 καὶ 12 δρχ.⁷² Πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ἐδῶ ὅτι οἱ ἀναγγελλόμενες τιμὲς ὄχι μόνον δὲν προπληρώνονται, ἀλλὰ καὶ σπάνια καταβάλλονται στὸ σύνολό τους, ἀφοῦ ἡ Πρόοδος στὰ τελευταῖα χρόνια περιορίζεται σὲ ἓνα μόνον φυλλάδιο, πού βγαίνει στίς ἀρχὲς κάθε χρόνου. Οἱ τιμὲς λοιπὸν εἶναι ἀπλῶς προεξαγγελτικές. Πάντως ὑποδηλώνουν τὴν πρόθεση τοῦ Σοφιανόπουλου νὰ καλύψει μὲ τὴν Πρόοδό του ὀλόκληρο τὸ χρόνο.

70. Καὶ τὰ δύο φυλλάδια, πού προφανῶς ἀνήκαν στὸν Δ. Νικολόπουλο, βρίσκονται στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς. Μιὰ ἀνάλογη χειρόγραφη σημείωση τοῦ Σοφιανόπουλο ὑπάρχει στὸ φύλ. 1, 1 Ἰαν. 1842, τοῦ Σωκράτη: «Δήμαρχον: Ποτέ, Σὺ καλὲ τῆς πατρίδος Δήμαρχε, δὲν ἐστοχάσθης πῶς γίνονται καλῆτεροι οἱ ἄνθρωποι! κάμε εἴκοσι συνδρομητάς».

71. Βλ. ἐδῶ, σ. 209.

72. Βλ. ἀντίστοιχα: Ἡ βασιλεία τῆς Προόδου, 12 Ἰαν. 1839, σ. 2.—Ἡ Ὀπισθοδρομήσεις, 1 Ἰαν. 1840, σ. 8' ἐξωφύλλου.—Ἡ Πρόοδος τῆς Ἑθνικῆς τῶν Ἑλλήνων Συνελεύσεως, 1 Ἰαν. 1844, σ. 8.—Ἡ Πρόοδος τῶν 1851, 1 Ἰαν. 1851, σ. α' ἐξωφύλλου. Στίς περισσότερες περιπτώσεις οἱ τιμὲς δίνονται σὲ δίστηλα (6 δρχ. τὸ ἓνα).

Ἡ βιβλιογραφικὴ αὐτὴ παρουσίαση κλείνει μὲ δύο παραρτήματα, πού δημοσιεύονται στὴ συνέχεια: 1) ἕναν πίνακα μὲ τὴν ἀναλυτικὴ καταγραφή τῶν φυλλάδιων τῆς Προόδου, ὅπου σημειώνονται οἱ ἀντιστοιχίες μὲ τὴ Βιβλιογραφία Γκίνη-Μέξα καὶ οἱ Βιβλιοθήκες στὶς ὁποῖες σὴζονται τὰ φυλλάδια αὐτά, καὶ 2) μιὰ σειρὰ προσθηκῶν στὴ Βιβλιογραφία Γκίνη-Μέξα, ἀποτελούμενη ἀπὸ φυλλάδια τῆς Προόδου, κυρίως, καὶ ἀπὸ μονόφυλλα πού σχετίζονται μὲ τὸν Σοφιανόπουλο.

ΑΝΑΛΥΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΩΝ ΤΕΥΧΩΝ ΤΗΣ «ΠΡΟΟΔΟΥ»*

α/α τεχ.	ΤΙΤΛΟΣ	ΧΡΟΝΟ- ΛΟΓΙΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΓΚΙΝΗ	ΒΙΒΛΙΟ- ΘΗΚΗ
1.	Ἡ Πρόοδος. Ἐπιστημονικὸν σύγγραμμα	1.7.1836		BB
2.	Ἡ Πρόοδος. Σύγγραμμα ἐπιστημονικὸν	15.7.1836		BB, MX
3.	» »	21.7.1836		BB
4.	» »	1.8.1836		BB, MX
5.	» »	15.8.1836		BB, MX
6.	» »	1.9.1836		BB
7.	» »	13.9.1836		BB
8.	» »	1.10.1836		BB
9.	» »	30.10.1836		BB, MX
10.	Ἡ Πρόοδος. Ἐπιστημονικὸν σύγγραμμα	15.11.1836		BB
11.	» »	30.11.1836		BB
12.	» »	5.12.1836		BB
*13.	» »	1.1.1837		
*14.	» »	15.1.1837		
*15.	Ἡ Πρόοδος. Ἐπιστημονικὸν καὶ βασιλικὸν σύγγραμμα	1.2.1837		
16.	» »	20.2.1837		MX

* Μὲ ἀστερίσκο δηλώνονται τὰ λανθάνοντα φυλλάδια. Συντομογραφίες Βιβλιοθηκῶν: *APF* = Archivio della S. Congr. della Propaganda Fide (Βατικανό). *BB* = Βιβλιοθήκη Βουλῆς. *BT* = Βιβλιοθήκη ἀρχοντικοῦ Τοσίτσα (Μέτσοβο). *EBE* = Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη Ἑλλάδος. *ESHEA* = Βιβλιοθήκη Ἐνώσεως Συντακτῶν Ἡμερησίων Ἐφημερίδων Ἀθηνῶν. *GEN* = Γεννάδειος Βιβλιοθήκη. *IEE* = Βιβλιοθήκη Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας. *INS* = Institut Néohellénique de la Sorbonne (Παρίσι). *KΘΔ* = Βιβλιοθήκη Κ. Θ. Δημαρχ. *KNE/EIE* = Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν Ἐθν. Ἰδρύματος Ἐρευνῶν. *MB* = Μπενάκειος Βιβλιοθήκη. *MX* = Βιβλιοθήκη Μάνου Χαριτάτου. *HU* = Harvard University (Cambridge). Οἱ ἴδιες συντομογραφίες ἰσχύουν καὶ γιὰ τὶς παρακάτω Προσθηκὲς στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800 - 1863.

α/α τχ.	ΤΙΤΛΟΣ	ΧΡΟΝΟ- ΛΟΓΙΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΓΚΙΝΗ	ΒΙΒΛΙΟ- ΘΗΚΗ
*17.	'Η Πρόοδος. 'Επιστημονικόν καί βασιλικόν σύγγραμμα	20.3.1837		
*18.	» »	15.4.1837		
*19.	» »	15.5.1837		
*20.	» »	15.6.1837		
21.	'Η Πρόοδος. 'Επιστημονικόν καί παγκόσμιον σύγγραμμα	1.7.1837		BB
22.	» »	15.8.1837		BB
23.	» »	15.9.1837		BB
*24.	» »	14.10.1837		
25.	'Η Πρόοδος. 'Επιστημονικόν καί παγκόσμιον σύγγραμμα	14.11.1837		BB
26.	'Η Πρόοδος. Καθολικόν και χρονικόν σύγγραμμα	30.11.1837		BB
*1. [27]	'Η Πρόοδος. Καθολικόν, πολυποίκιλον... σύγγραμμα	1.1.1838		
*1. [28]	'Η Νεοελληνική Πρόοδος	25.3.1838 ⁷³		
*2. [29]	'Η Πρόοδος. Καθολικόν, πολυποίκιλον... σύγγραμμα	23.3.1838		
1. [30]	'Η στέψις τῆς Προόδου	15.8.1838		BB
	'Η Πρόοδος τοῦ... Π. Σο- φιοπολάου [τχ. 1-30] τ. Α'-Β' ⁷⁴	1839	3144	
1.	'Η βασιλεία τῆς Προόδου	1.1.1839	3133	EBE, BB, MX
1.	'Η βασιλεία τῆς Προόδου (β' ἔκδ.)	12.1.1839	A1876	BB
2.	Οἱ ἔνορκοι τῆς Προόδου	21.4.1839	3173	EBE, MX
3.	'Ο 'Οδιλλίων Βαρρῶ	6.5.1839	3177	EBE, MX
4.	'Η νομιμότης καὶ ἡ ἔχρη- σθία τῆς Προόδου	29.6.1839	3137	EBE, BB, MX
5.	'Η Πρόοδος ἐπαρίστερον... σύγγραμμα	29.7.1839	3141	EBE
6.	Τὰ γενέθλια τοῦ Σωκρά- τους καὶ τῆς Προόδου	15.8.1839	3142	EBE, BB
7.	'Ο "Άγιος Τάφος τῆς Προόδου	14.9.1839	A816	EBE, BB

73. 'Η χρονολογία τοῦ τχ. [28] εἶναι πρῶτύτερη σὲ σχέση μετὰ τὴν χρονολογία τοῦ τχ. [29]: προφανῶς ὑπάρχει κάποιον τυπογραφικὸν λάθος ποὺ ἴσως ἔγινε στὴν ἐπανέκδοση τῆς Προόδου (1839). 'Επειδὴ λαμβάνουν καὶ τὰ δύο τχ. τῆς α' ἐκδόσεως δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀποκατάσταση τῶν χρονολογιῶν.

74. 'Αντίτυπα τῆς ἐπανεκδόσεως τῆς Προόδου σώζονται σὲ ἰδιωτικὲς καὶ δημόσιες βιβλιοθῆκες. Σημειῶναι τὶς ἀκόλουθες: BB, IEE, ΕΣΗΕΑ, ΚΝΕ-ΕΙΕ, ΓΕΝ, ΜΧ.

α/α τχ.	ΤΙΤΛΟΣ	ΧΡΟΝΟ- ΛΟΓΙΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΓΚΙΝΗ	ΒΙΒΛΙΟ- ΘΗΚΗ
8.	Οί ταυβλαμπάδες και ταρτούφοι	21.11.1839	3143	EBE, BB
1.	Ἡ ὀπισθοδρόμησις	1.1.1840	A55	EBE, ΚΘΔ, BT
2.	Ἡ ἀποπληξία τοῦ πατρὸς τῆς Προόδου	2.2.1840	A1877	BB
3.	Ἡ Φιλορθόδοξος Ἐταιρία	1.3.1840	3324	EBE, BB
4.	Ὁ πατριάρχης τῆς Προόδου	1.4.1840	3360	EBE, BB, ΕΣΗΕΑ
5.	Ἡ ἀνάστασις τῆς Μεσογείου	1.5.1840	3314	EBE, BB
5.	Le Progrès ou la restaura- tion de la Méditerranée	1.5.1840		EBE
*6.	—————	Ἰούν.-Ἰούλ. 1840		
—	Ἡ ἰσότης τῆς Προόδου	15.8.1840	3319	IEE, BB, MX
—	Τῶν Ἑλλήνων ἡ ἰσότης	1.9.1840	3409	EBE
—	Ἡ ποικιλία τῆς Προόδου	1.10.1840	3322	EBE, BB
—	Ἡ Πρόοδος καὶ ἡ τετραπλῆ συμμαχία	1.1.1841	A1878	EBE, MX
—	Τὸ Πάνθεον τῆς Προόδου	Φεβρ. 1841	10395	EBE, BB, HU
—	Ἡ Κωνσταντινούπολις καὶ ἡ Αἴγυπτος	16.3.1841	A1879	BB
—	Ἡ Πρόοδος τῆς Μολδαυίας	1.7.1841	3485	IEE, BB
1.	Ἡ Πρόοδος τοῦ Π. Σοφια- νοπούλου	30.5.1842	3633	EBE
1.	Ἡ μεταμόρφωσις τῶν θρη- σκευῶν	Ἰούν. 1842	A1880	EBE
—	Ὁ βασιλεὺς τῶν Γάλλων	Ἰούλ.- Αὐγ. [1842]	A1881	MX
—	Ὁ θρίαμβος τοῦ Συντάγματος	15.9.1843	Ἡλ. 177 ⁷⁵	BB, ΚΘΔ
1.	Ἡ Πρόοδος τῆς Ἐθνικῆς... Συνελεύσεως	1.1.1844	3995	EBE, MX, ΚΘΔ
2.	Ἡ Πρόοδος τῶν ἐπιλεγομένων τῆς Ἐθνικῆς Συνελεύσεως	15.1.1844	3996	EBE, BB, ΚΘΔ
*3.	—————			
4.	Τὰ δικαστήρια τῆς Προόδου	1.2.1844	4087	EBE, BB, ΚΘΔ
5.	Ἡ ἀναθεώρησις τῶν Συντα- γμάτων	15.2.1844	3986	EBE, BB, ΚΘΔ
6.	Τετέλεσται! τὸ Σύνταγμα	15.3.1844	4091	EBE, ΚΘΔ

75. Ph. Iliou, «Un projet bibliographique d'É. Legrand», *Byz.-Neugr. Jahrbücher* 22 (1977) 62.

α/α τχ.	ΤΙΤΛΟΣ	ΧΡΟΝΟ- ΛΟΓΙΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΓΚΙΝΗ	ΒΙΒΛΙΟ- ΘΗΚΗ
7.	‘Ο Εὐαγγελισμὸς τῆς Προόδου	1.4.1844	4039 ⁷⁶	BB, ΚΘΔ, MX
8.	‘Ο βασιλεὺς τῆς Προόδου	1.11.1844	4034	EBE, BB, MX, ΚΘΔ
—	‘Η Πρόδος τοῦ αὐτοκράτο- ρος Νικολάου	1.1.1845	A 1336	EBE, BB, MX, ΚΘΔ, APF
6.	‘Η σωτηρία τῆς ἐλευθέρως ‘Ελλάδος	1848	4867 ⁷⁷	MX, INS
—	‘Η Πρόδος τῶν 1851	1.1.1851	A1884	EBE, BB
—	‘Η Πρόδος τοῦ Μεγάλου ‘Αλεξάνδρου	1.1.1854	A1885	EBE, MX

Προσθήκες στὴν ‘Ελληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863⁷⁸

* **A1876.**— ‘Η Βασιλεία τῆς Προόδου. (‘Εκδοσις δευτέρα). Περιέχει α’. Πολυχρονισμοὺς τοῦ Πατρὸς τῆς Προόδου. β. Δύω ‘Επιστολάς πρὸς τὴν Βιτόριαν, Βασίλισσαν τῆς Μεγάλης Βρετανίας. γ. Τὸ Προσωρινὸν Πολίτευμα τῆς Προόδου, δ. Σύνταγμα τοῦ ‘Ιονικοῦ κράτους. ε’. ‘Επιστολὴν πρὸς τὴν Βασίλισσαν τῶν ‘Ελλήνων. ς. ‘Επιστολὴν πρὸς τοὺς ‘Επτανήσιους. ζ. Ποικίλα ἀνορθόγραφα. ‘Εν ‘Αθήναις. ‘Εκ τῆς τυπογ: τῆς Προόδου, Διευθυνομένης ὑπὸ Κωνστ. Καστόρχη. 1839. [*Ψευδότιτλος:*] ‘Η Βασιλεία τῆς Προόδου. (‘Εκδοσις δευτέρα). ‘Αρ. 1. ‘Ετος δ’. τῆς Προόδου (1839) τῇ 12 ‘Αριστείδους (‘Ιανουαρ:) ἐν ‘Αθήναις. [*Στὸ τέλος:*] ‘Ο Συγγραφεὺς *N. Δρυμωνιάδης*. ‘Αθήναι, ἐκ τῆς Τυπογραφίας τῆς Προόδου, Διευθυνομένης παρὰ Κωνστ: Καστόρχη.

76. Βλ. καὶ Φ. ‘Ηλιού, «‘Ελληνικὴ Βιβλιογραφία 1800 - 1863», ‘Ο ‘Ερανιστής 13 (1976) 98.

77. Βλ. καὶ Ph. Πιου, *ὁ.π.*, σ. 68.

78. Δύο ἀκόμη ἄγνωστα μονόφυλλα τοῦ Σοφιανόπουλου δημοσιεύονται στὴν πρόσφατη ἐργασία τοῦ Στέργ. Φασουλᾶκη, «‘Αγνωστες ἀγγελίες ἐκδόσεως βιβλίων τυπωμένες στὴ Γαλλία, στὴν ‘Ιταλία καὶ τὴν ‘Ελλάδα», *Παρησσός* 21 (1979) 64-66. Πρόκειται γιὰ δύο μονόφυλλα: α) μιὰ ἀγγελία τῆς ἐκδόσεως τοῦ «Βεγκαρία» (1842) ἀπὸ τὸν Π. Σοφιανόπουλο καὶ β) ἓνας στιχοῦργημα, μαζὶ μὲ μιὰ σημείωση, τοῦ ἴδιου ἐκδότη τοῦ «Βεγκαρία» πρὸς τοὺς συνδρομητές. Τὸ πρῶτο μονόφυλλο ὑπάρχει καὶ στὸ Δημοτικὸ ‘Αρχεῖο Ναυπλίου (1842, φάκ. Ρ 36-37).— Γιὰ τὶς συντομογραφίες τῶν Βιβλιοθηκῶν ποὺ χρησιμοποιοῦνται στὶς Προσθήκες βλ. σ. 223.

160, σ. 32.— Ἡ πρώτη ἔκδοση εἶχε κυκλοφορήσει ἐπίσης τὸ 1839 (Γ.Μ. 3133).— BB.

* **A1877.**— **Ἡ Πρόοδος τῶν 1840 ὁμοῦ καὶ ὁ Σωκράτης.** Εἰς ἓν βιβλίον, περιέχον δύο φυλλάδια καὶ κοστίζον μίαν καὶ μόνην πληρωμὴν. Ἐν Ἀθήναις, ἐκ τῆς Τυπογραφίας τῆς Προόδου, Διευθυνομένης ὑπὸ Γεωρ: Βλασσαρίδου. 1840. [*Ψευδότιτλος:*] Ἡ ἀποπληξία τοῦ πατρὸς τῆς Προόδου, ἀπὸ τὸν Γλάρων ἐνεργηθεῖσα ἐν τῷ Παλαμηδίῳ. Ἀριθ. 2. Τῆ 2. Ρουσσώ: (Φεβρουαρίου): ε'. ἔτος τῆς Προόδου (1840). Ἀθῆναι. [*Στὸ τέλος:*] Ὁ Συγγραφεὺς *Γ. Παπαζαφειρόπουλος.*

160, σ. 273-304. Τίς σ. 299-304 καταλαμβάνει: «Ὁ Σωκράτης, ὑπὸ τῆς τῶν γυναικῶν καὶ τοῦ λαοῦ. Ἀνατροφή τοῦ χαμαλικοῦ ὄχλου καὶ χειραγωγία τοῦ κυριάρχου λαοῦ. Ἔτος Β. Ἀριθ. 2. Τῆ α'. Ρουσσώ: (Φεβρουαρίου) ε'. ἔτος (1840) Ἀθῆναι».— BB.

* **A1878.**— **Ἡ Πρόοδος καὶ ἡ τετραπλῆ συμμαχία.** Ἐν Ἀθήναις, ἐκ τῆς Τυπογραφίας τῆς Προόδου. Διευθυνομένης ὑπὸ Γ. Βλασσαρίδου. 1841. [*Ψευδότιτλος:*] Ἡ Πρόοδος καὶ ἡ τετραπλῆ συμμαχία. (1841) ἐν Ἀθήναις, Πρωτευούση τῆς Πατρίδος. [*Στὸ τέλος:*] Ὁ Συγγραφεὺς *Γ. Παπαζαφειρόπουλος.*

160, σ. 32.— Τίς σ. 25-32 καταλαμβάνει: «Ὁ Σωκράτης, ὑπὸ τῆς τῶν γυναικῶν καὶ τοῦ λαοῦ. Ἀνατροφή τοῦ χαμαλικοῦ ὄχλου καὶ χειραγωγία τοῦ κυριάρχου λαοῦ. Ἀρ. 1. Τῆ α'. Ἀριστείδους: (Ἰανουαρίου) 1841: Ἀθῆναι».— EBE (ΠΕΡ. 1935), ΜΧ.

* **A1879.**— **Ἡ Κωνσταντινούπολις καὶ ἡ Αἴγυπτος.** Ἐν Ἀθήναις, ἐκ τῆς Τυπογραφίας τῆς Προόδου, Διευθυνομένης ὑπὸ Γεωρ. Βλασσαρίδου. 1841. [*Ψευδότιτλος:*] Ἡ Κωνσταντινούπολις καὶ ἡ Αἴγυπτος. Τῆ 16 Φραγκλίνου (Μαρτίου): ἕκτον ἔτος τῆς βασιλείας τῆς Προόδου: (1841) Ἀλήθεια (Κυριακή): Ἀθῆναι, βασιλευούσα τῆς Ἑλλάδος. [*Στὸ τέλος:*] Ὁ Συγγραφεὺς *Δ. Γεννήσερλης.*

160, σ. 32.— Τίς σ. 27-32 καταλαμβάνει: «Ὁ Σωκράτης, ὑπὸ τῆς τῶν γυναικῶν καὶ τοῦ λαοῦ. Ἀνατροφή τοῦ χαμαλικοῦ ὄχλου καὶ χειραγωγία τοῦ κυριάρχου λαοῦ. Τῆ 16 Φραγκλίνου: (Μαρτίου) 1841: Ἀθῆναι».— BB.

* **A1880.**— **Ἡ μεταμόρφωσις τῶν θρησκείων.** Βιβλίδιον πρῶτον: Ἰούνιος: 1842 Ἀθῆναι, Πρωτευούση τοῦ Κράτους. [*Στὸ τέλος:*] Ὁ Συγγραφεὺς *Δημ. Γεννήσερλης.* Ἐκ τῆς Τυπογραφίας τῆς Προόδου, Διευθυνομένης ὑπὸ Γ. Βλασσαρίδου.

160, σ. 32.— Βιβλιογραφεῖται ἀπὸ τὸν ψευδότιτλο τὸ ἐξώφυλλο λείπει.— EBE (ΠΕΡ. 1935).

* **A1881.**— **Ὁ βασιλεὺς τῶν Γάλλων** εἶτε σύγγραμμα πένθιμον. Ἰούλιος καὶ Αὐγούστος (Σωκράτης): ἐν Ἀθήναις, Παλαιῶν καὶ Νεωτέρων. [Στὸ τέλος:] Ὁ Συγγραφεὺς *Θ. Σακκελαρίου*. Ἐκ τῆς Τυπογραφίας τῆς Προόδου, Διευθυνομένης ὑπὸ Γ. Βλασσαρίδου.

160, σ. 32.— Ἀπὸ ἐσωτερικὰ τεκμήρια χρονολογεῖται ἀσφαλῶς στὸ 1842. Βιβλιογραφεῖται ἀπὸ τὸν ψευδοτίτλο· τὸ ἐξώφυλλο λείπει.— **MX.**

* **A1882.**— **1849.** Ὁ δοῦλος πρὸς τοὺς ἐλευθέρους Ἕλληνας. [*Ἀρχή:*] Φέρω στίγματα στοὺς Πόδας Ἀλυσίδων μου ἀδόξων... [*Τέλος:*] Ὁ Διανομεὺς τοῦ Νέου Κόσμου.

Μφ. 0.285 × 0.20.— Στιχοῦργημα.— Δεμένο στὸ σῶμα τῆς ἐφ. «Ὁ Νέος Κόσμος», μέσα στὸ φύλλο 1, 1 Ἰαν. 1849.— **MB.**

* **A1883.**— **Τὸ 1850 καὶ ὁ Νέος Κόσμος.** [*Ἀρχή:*] Νεώτερα παραδοξότερα καὶ πλέον ἀνέλπιστα φαινόμενα... [*Τέλος:*] Ὁ Ὑπεύθυνος Συντάκτης Π. Ἀναγνωστόπουλος.

Μφ. 0.32 × 0.235.— Ἀναμένεται μέσα στὸ 1850 ἡ «ἐκτόπισις τοῦ Σουλτανικοῦ Θρόνου πρὸς τὰ ἐνδότερα τῆς Ἀσίας» καὶ ἡ ἐνωμάτωση τῆς Θεσσαλίας, Μακεδονίας καὶ Κρήτης μετὰ τὴν ἐλεύθερη Ἑλλάδα.— Δεμένο στὸ σῶμα τῆς ἐφ. «Ὁ Νέος Κόσμος», μέσα στὸ φύλλο 1, 1 Ἰαν. 1850.— **MB.**

* **A1884.**— **Ἡ Πρόδος τῶν 1851.** Σύγγραμμα μυστηριώδες καὶ πολιτικὴ τοῦ μέλλοντος. Παρὰ τοῦ ἱατροῦ Π. Σοφιανοπούλου. Ἐκδίδεται κατὰ μῆνα καὶ πληρώνεται ἐτησίως. Διὰ τὸ Ἐσωτερικὸν δραχ. 10. Διὰ τὸ Ἐξωτερικὸν [δραχ.] 12. Ἀθήνησι, Τύποις Φ. Καραμπίνη καὶ Κ. Βάφα. (Παρὰ τῆ ὁδῷ Βύσση). 1851.

80, σ. 16.— **EBE (ΠΕΡ. 1935), BB.**

* **A1885.**— **Ἡ Πρόδος τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου.** Σύγγραμμα ἔθνικόν καὶ φιλολογικόν. Παρὰ τοῦ ἱατροῦ Π. Σοφιανοπούλου. Περὶ πολέμου καὶ τῶν ἐκ τούτου ὠφελειῶν. Ἀθήνησιν, Τύποις Φ. Καραμπίνη καὶ Κ. Βάφα (Παρὰ τῆ ὁδῷ Βύσση ἀριθ. 301). 1854.

80, σ. 16.— **EBE (ΠΕΡ. 1935), MX.**

* **A1886.**— **Φίλοι συμπολίται.** [*Ἀρχή:*] Ὁ δευτερότοκος υἱὸς μου, Χαρίλαος... [*Τέλος:*] 16 Σεπτεμβρίου 1854 Ἀθήναι. Ὁ ἀτυχέστατος τῶν γονέων Π. Σοφιανόπουλος.

Μφ. 0.0225 × 0.21.— Ἀγγελτήριο τοῦ θανάτου καὶ τῆς κηδείας τοῦ Χαρίλαου, γιοῦ τοῦ Π. Σοφιανόπουλου. — Μουσεῖο Μπενάκη (Μονόφυλλα Συλλογῆς Γ. Λαδᾶ, νεκρόσημα, ἀρ. 80). Στὸ ἐπιτύμβιο μνημεῖο τοῦ Χαρίλαου Σοφιανόπουλου (Ἀ΄ Νεκροταφεῖο Ἀθηνῶν) ἀναφέρεται ὅτι πέθανε στὰ 1857· προφανῶς πρόκειται γιὰ λάθος. Βλ. π. *Φραγκέλιου*, 23 Ἀπρίλη 1927, σ. 5.

Κώστας Λάππας